

## PAPER DETAILS

TITLE: İrca Fikri ve Ebû Hanife'nin İrca İle İthamına Bir Bakış

AUTHORS: Seyyid BAHÇIVAN

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184547>

## İRCA FİKRİ VE EBÛ HANİFE'NİN İRCA İLE İTHAMINA BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Seyyid Bahçivan

### GİRİŞ

Kelime ve kavramlar, insanların maddi ve manevi dünyalarını anlamlandırmaya yardım eden araçlardır. Kavramlar, sosyo-kültürel süreç ve fikrî oluşumlar içinde doğar, gelişir, olgunluğa erer veya anlam kaymalarına uğrarlar. Bu sebeple, tarihî olayların tam olarak anlaşılması ve ilmî bir hükme varılabilmesi için, bu değişmelerin gözardı edilmemesi gerekmektedir. İslam düşüncesinin temel taşları mesâbesinde olan ve teolojik mâhiyet kazanmış kavramların da aslî anlamlarını veya zaman içerisinde, değişik düşünce ekollerinin dilinde kazandıkları farklı muhtevâları tespit etmek önemlidir. Bu noktadan hareketle elinizdeki araştırmada İRCA kavramının doğuşu, gelişmesi ve farklı zamanlarda kazandığı anlamlar ile, değişik düşünce ekolleri literatüründe kazandığı muhteva ele alınacaktır. Aynı şekilde Ebû Hanîfe'nin kimler tarafından irca ile itham edildiği, bunun ne anlama geldiği, sebepleri ve bu tartışmalar içinde Ebû Hanîfe'nin Mürchie'den sayılıp sayılamayacağı hususu da ortaya konulmaya çalışılacaktır.

### A. İRCA VEYA MURCİE'NİN TANIMI

#### 1. Sözlük Anlamı

İrca(الإرجاء), رجا veya رجا kökünden "if'al" vezninde bir mastardır. Sözlükte her iki kökten de "geciktirmek, ertelemek, tehir etmek, geriye atmak" anlamlarında kullanılmaktadır.

Ayrıca, (رجا) Reca dan "ümitlendirmek" anlamında da kullanılmıştır<sup>(1)</sup>.

İrca, Kur'an-ı Kerimde de yukarıdaki anlamlarında kullanılmıştır.

« قالوا أرجئه وأخاه » "Dediler ki: Onu da kardeşini de beklet, şehirlere toplayıcılar gönder."<sup>(2)</sup>

(1) Cevheri, İsmail b. Hammad, es-Sihah (thk. Ahmed Abdulgafur Attar, ?, 1402) I, 52; VI, 2352; Ibnu'l Esir, Mecduddin Ebu's-Saadât el-Mubarek b. Muhammed, en-Nihaye fi Garibi'l- Hadis (thk. Mahmud et- Tanahi ve arkadaşı, Kahire, 1383), II, 206; Makrizî, Takiyyuddin Ebi'l-Abbas Ahmed b. Ali, el-Hitat (=Kitabu'l- Mevaiz ve'l-l'tibar, Kahire, ?), II, 349.

(2) A'raf 7/111; Şuara 26/36.

«وَأَخْرُونَ مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ» "Diğer bir takımı da Allah'ın emrine geri bırakılmışlardır."<sup>(3)</sup>

«تُرْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ وَتُؤَيِّ إِلَيْكَ مِنْ تَشَاءُ» "Onlardan dilediğini geriye bırakır, dilediğini de yanına alırsın."<sup>(4)</sup>

Bu kelime hadislerde de tecil etmek, ertelemek anlamında kullanılmıştır. Tevbe suresinin 106. ayetinde geçen Tebüük savaşından geri kalan ve durumları Hz. Peygamber s.a.v. tarafından Allah'a havale edilen Ka'b b. Malik, Murâre b. er-Rabi' ve Hilâl b. Ümeyye hadisesini anlatan hadiste Ka'b: "Rasulullah durumumuzu, bu konuda Allah hükmünü verinceye dek geciktirdi. Bu hususta Allah c.c. şöyle buyurdu: {Allah, geri bırakılan üç kişinin de (tevbelerini kabul etti)}. Allah'ın bizim geri bırakılışımızdaki sözü, savaştan geri kalışımız değil, Rasulullahın bizi ve durumumuzu, yemin eden, özür dileyen ve özürlerini kabul ettiği kimselerden geriye bırakmasıdır."<sup>(5)</sup>

Burada da görüldüğü üzere irca kelimesi hadiste geciktirmek ve ertelemek anlamında kullanılmıştır. Mürcie aynı kelimenin ismi failidir.

Kelimenin sözlükteki anlamı üzerinde durmamızın sebebi terim anlamının sözlük ve Kur'anı Kerimde kullanılan manası ile yakından ilgili oluşudur. Çünkü Mürcie, büyük günah işleyenlerin hükmünü ahirete, Allah'a bırakmakta, yahut günahkar ve âsiler için Allah'tan sevap ümit etmekte, küfürle birlikte hiçbir tâatın fayda vermediği gibi, imanla birlikte hiçbir günahın zarar vermeyeceğini iddia etmektedir.<sup>(6)</sup>

## 2. İstilah Anlamı

Kavram olarak "Mürcie'nin" üzerinde görüş birliği sağlanan bir anlamı yoktur. Bu yüzden onun pek çok tanımı yapılmış, çeşitli mezhebe mensup kişilerin dilinde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu durumda konu hakkında bir sonuca ulaşabilmek için özellikle mezheplerin ona yükledikleri anlamlar üzerinde durma zarureti vardır.

(3) Tevbe 9/106.

(4) Ahzab 33/51.

(5) «وَأَرْجَأُ رَسُولَ اللَّهِ أَمْرَنَا حَتَّى قَضَى اللَّهُ فِيهِ فَبِذَلِكَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ (وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا) وَلَيْسَ الَّذِي ذَكَرَ اللَّهُ مِمَّا خَلَفْنَا تَخَلُّفَنَا عَنِ الْغَزْوِ، وَإِنَّمَا هُوَ تَخْلِيْفُهُ إِيَّانَا، وَأَرْجَاؤُهُ أَمْرَنَا، عَمَّنْ حَلَفَ لَهُ، وَاعْتَذَرَ إِلَيْهِ، فَقَبِلَ مِنْهُ

Buhari, Meğazi, 79; Müslim, Tevbe, 53; Ahmed III, 459. Bu anlamda kullanılışı için bkz: Zemahşeri, Carullah Mahmud b. Ömer, el-Faik fi Ğaribi'l-Hadis (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim ve arkadaşı, Beyrut, ?), II, 47; İbnü'l-Esir, en-Nihaye, II, 207.

(6) Makrizi, el-Hitat II, 349.

Şimdi, tariflerden konumuza ışık tutacak bazılarını kaydedelim.

1. Mürcie: Hz. Ali ve Osman'ın durumunu Allah'a havale eden ve onların iman veya küfrüne şهادette bulunmayan kimselerdir<sup>(7)</sup>.

2. Mürcie: Hz. Osman'ın şهادetinden sonra savaşıyan iki gruptan birinin haklılığı konusunda hüküm vermeyi tehir edenlerdir<sup>(8)</sup>. Bu gruplar Cemel Vakasında Hz. Ali ve taraftarları ile Hz. Zübeyr, Talha, Aişe r.a. ve onlarla birlikte olanlar, Siffin'de ise Hz. Ali ile Hz. Muaviye ve taraftarlarıdır.

İlk dönemde irca bu anlamda kullanılmıştır.

3. Mürcie: Bütün Ehli kibleyi görünüşte -mümin olduklarını ifade eden- ıkrarları sebebiyle mümin olarak gören ve onlar için Allah'tan mağfiret uman kimselerdir. Bunlar ihtilaf eden herkesi dost edinirler<sup>(9)</sup>.

4. Mürcie: Hz. Ali'yi r.a. birinci dereceden dördüncü dereceye bırakan kimselerdir<sup>(10)</sup>.

Bu iki tanım Şia tarafından yapılmıştır. Hatta onlar tarafından H. II. asırdan sonra Sünnilik anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Şiî Razi (324/936), Hz. Ali'yi hilâfet sırasında sona bırakmayı benimseyenlerin bir başka adının da "Ehli sünnet ve'l-cemaat" olduğunu zikretmektedir<sup>(11)</sup>.

5. Mürcie: Büyük günah sahibi hakkında verilecek hükmü kıyamet gününe erteleyen, dünyada iken onun cennetlik ve cehennemlik olduğuna dair herhangi bir hüküm vermeyenlerdir<sup>(12)</sup>.

6. Mürcie: Tevbe etmeden ölen büyük günah sahiplerine azabedileceği

- (7) İbn Sa'd, Tabakât, (Beyrut, ?) VI, 307; Malatî, Ebu'l-Hüseyin, et-Tenbih ve'r- Rad ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bida' (thk. Kevseri, ?, 1968), s. 145; Maturîdî, Kitabu't-Tevhid (thk. Muhammed Huleyf, İstanbul, 1979), s. 318; Zehebi, Siyeru A'lamî'n-Nubela (thk. Şuayb Arnavut ve arkadaşı, Beyrut, 1982), V, 218; İbn Ebi'l-İz, Şerhu'l-Akideti't-Tahaviyye (thk. Şuayb Arnavut ve arkadaşı, Beyrut, 1416), II, 797.
- (8) Maturîdî, a.g.e, s. 384; İbn Hacer el-Askalânî, Hedyu's-Sârî (tsh. Muhibbuddin el-Hatib), s. 459; İbn Hacer el-Mekki, el-Hayratu'l-Hisan (Beyrut, 1983) s. 85; Ebu Zehra, Muhammed, Tarihu'l-Mezahibi'l-İslamiyye (Daru'l- Fikri'l- Arabi I, 134 (İbn Asakir'den naklen).
- (9) Nevbahti, Ebu Muhammed, Firaku's-Şia (thk. Ritter, İstanbul, 1931), s. 6.
- (10) Şehristani, Muhammed b. Abdilkerim, el-Milel ve'n-Nihal (thk. Abdulaziz el- Vekil, Kahire, 1968) I, 139; İbrahim el-Halebi, el-Lum'a (thk. Kevseri, Kahire, 1939), s. 47.
- (11) Kutlu, Sönmez, Mürcie, Horasan ve Maverannnehir'de Yayılışı (AÜSBİE, Doktora tezi 1994), s. 41 (Ebu Hatim er-Razi, Kitabu'z-Zine, s.265 ve Kuleynî, el-Kâfî, I, 169'dan naklen); Neşşar, Ali Sami, Neş'etu'l-Fikri'l-İslami (Kahire, ?) I, 243.
- (12) Ebu Hanife, el-Alim ve'l-Müteallim (İstanbul, 1980), s. 25; Şehristani, a.g.e. ve yer; İbn Hacer, Hedyu's-Sari, s. 459; Suyutî, Tedribu'r-Ravi (thk. Abdulvehhab Abdullatif, Kahire, 1966), I, 328; İbrahim, el-Halebi, a.g.e, s.46.

veya onların affedileceği hususunda kesin hüküm vermeyip, durumlarını Allah'a havale edenlerdir<sup>(13)</sup>.

7. Mürcie: İmanın sadece sözden ibaret olduğunu söyleyen, ameli imandan sonraya bırakan, iman edip de amel etmeyen kimsenin mümin olduğunu söyleyen kimselerdir<sup>(14)</sup>.

Bu tarif, Hariciler, Hadisçiler, Mutezile ve Şia tarafından yapılan bir tariftir<sup>(15)</sup>.

Konu hakkında araştırma yapanlardan Sönmez Kutlu, yukarıda verdiğimiz tariflere ilave olarak değişik kaynaklardan 14 tarif daha zikretmekte<sup>(16)</sup> ve sonunda kendisi de bir tarif ortaya koymakta, araştırmasında mürcie kavramını bu anlamda kullanacağını ifade etmektedir. O da:

8. Mürcie: Hz. Osman ve Ali başta olmak üzere, bütün büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda hiçbir fikir ortaya koymayan kimseler ve topluluklara verilen müşterek bir isimdir.<sup>(17)</sup>

Ne varki yapılan bu tarif, son dönemlerde Mürcie deyince ilk akla gelen Halis kolunu dışarda bırakmaktadır. Önemli olan Mürcie kavramına bizim de yeni bir anlam yüklemek değil, gerçekte bu kavramın hangi anlamda kullanılmış, sonunda hangi anlamda yerleşmiş olduğunu tespit etmektir.

Nitekim, aşağıdaki iki tarif de bu anlamı ifade etmektedir.

9. Mürcie: Büyük günah işleyip, tevbe etmeden ölen kimselerin azap görmeyeceğini, azabın sadece kafirlere ait olduğunu söyleyen kimselerdir<sup>(18)</sup>.

10. Mürcie: Küfürle birlikte tâatın fayda vermediği gibi, imanla birlikte günahın zarar da vermeyeceği fikrini savunanlardır<sup>(19)</sup>.

Bu son iki tarifte sözü edilenler, Mürcienin Halis Mürcie veya Ğulat

(13) Makdîsî, el-Bed'u ve't-Tarih (Paris, ?) IV, 144.

(14) İbn Mende, Muhammed b. İshak, el-İman (thk. Ali el- Fakihî, Medine, 1981) I, 331; İbn Ebi Ya'la, Tabakatu'l-Hanabile (Beyrut, ?) I, 25,31; Şehristani, a.g.e, I, 139; Cürcani, Seyyid Şerîf, Şerhu'l-Mevakıf (İstanbul, 1276), s. 631.

(15) İbn Hazm, el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal (thk. Abdurrahman Umeyra, Cidde, 1982) III, 227.

(16) Kutlu, Sönmez, a.g.e, s. 34-37.

(17) Kutlu, Sönmez, a.g.e, s. 43. Ayrıca s. 107, 304.

(18) Malatî, a.g.e, s. 43,146; Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed, Usulu'd-Din (thk. Hans Peter Linss, Kahire, 1960), s. 132, 252; İbnu'l-Esir, en-Nihaye II, 206; Taftazani, Şerhu'l-Makasid (thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut, 1989), V, 156; İbrahim el-Halebî, a.g.e, s.46; Zebîdî, Tacu'l-Arûs (Kahire, 1306), I, 69.

Mürcie diye anılan grubudur. İbn Hazm (456/1064) bu görüşü Mürcie'nin ileri gelenlerinden Mukatil b. Süleyman'ın (150/767) görüşü olarak vermektedir<sup>(20)</sup>. Bu taife Bidat Mürcie'si adıyla da anılmaktadır. Sonraları irca bu anlamda yerleşmiş, mutlak olarak söylenildiğinde bu mana akla gelir olmuştur.

"Gerçek olan, son dönemlerinde İrca, ibahiyye'ye daha yakın bir hale gelmiş, fasıklar orada fesada açık kapı bulmuşlardır. Bundan dolayı Zeyd b. Ali (122/740) r.a.: "Fasıkları Allah'ın affını ümit eder hale getiren Mürcie'den beriyim (uzağım)" demiştir."<sup>(21)</sup>

Görüldüğü üzere tanımlar konusunda bir birlik yoktur. Ancak tanımlarda biri özel, diğeri genel olmak üzere iki nokta üzerinde durulmaktadır. Özel olan Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanlar, genel olan anlam da, iman edip büyük günah işleyen kişilerin durumları konusudur. Acaba Ebu Hanife'nin irca görüşünü savunduğunu iddia edenler bu tanımlarda yer alan fikir ya da fikirlerden hangisini ona nispet etmektedirler? Şimdi bu nokta üzerinde duralım.

## B. EBU HANİFE'Yİ İRCA İLE İTHAM EDENLER

Ebu Hanife'nin (150/767) hayatının ilk döneminde Kelam ilmi ile meşgul olduğu<sup>(22)</sup> ve bu ilimde ileri derecede bilgiye sahip olduğu, onun hayatına ve görüşlerine yer veren kaynaklarda ifade edilmektedir. Hatta Hatib Bağdadi (463/1071), bizzat kendisinden "Kelam ilmi ile meşgul oldum, o ilimde parmakla gösterilir bir hale geldim"<sup>(23)</sup> dediğini nakletmektedir.

Muvaffak el-Mekki (568/1172), Ebu Hafs es-Sağır'ın (264/880): "Ebu Hanife, devamlı Kelam ilmiyle meşgul oldu, alimlerle münazaralarda bulundu

- (19) Malatî, a. g. e. ve yer.; İbn Hazm, a.g.e, V, 74; Ebu'l-Mu'in Meymûn en-Nesefî, Tabsîratu'l-Edille (thk. Claude Salame, Dımaşk, 1990), II, 766; Şehristanî, a.g.e, I, 48,139; İbnu'l-Esir, en-Nihaye, II, 206; a.mlf. Câmiu'l-Usul fi Ahadisî'r-Rasul (thk. Abdulkadir Arnavut, Beyrut, 1972), X, 130; İbn Teymiyye, Minhacû's-Sünne en-Nebeviyye (thk. Muhammed Reşad Salim, Kahire, 1989), V, 286; İbn Ebi'l-İz, a.g.e, II, 444; Cürcanî, Şerhu'l-Mevâkif, s. 631; a. mlf. Ta'rifat (İstanbul, 1327), s.140; el-Münavi, et-Tevkîf ala Muhimmati't-Tarif (thk. Muhammed ed-Daye, Dımaşk, 1990), s. 649.
- (20) İbn Hazm, a.g.e, V, 74; Nesefî, Ebu'l-Mu'in, a.g.e. ve yer; Pezdevî, a.g.e, s. 132; Nesefî, Ebu'l-Berekat, Abdullah b. Ahmed, el-l'timad fi'l-l'tikad (Fatih ktp. No:3085), 85a.
- (21) Ebu Zehra, Muhammed, Ebu Hanife (Darul-Fikri'l- Arabi, Kahire, ?), s. 176. Ayrıca bkz. a. mlf, Tarihu'l-Mezahibi'l-İslamiyye, I, 126.
- (22) Mekki, a.g.e, s. 53-54.
- (23) Hatib, Tarihu Bağdad (Beyrut, ?), XIII, 333; Mekki, a.g.e, s. 51; Kerderî, Menakibu Ebi Hanife (Beyrut, 1981), s. 135; Temimî, Tabakât, I, 91.

ve onları cevap veremez hale getirdi."<sup>(24)</sup> ve yine kendisinden "Ben kelamla meşgul oluyordum. Mutezile, Hariciler, Rafizilerin çeşitli fırkaları ve sapıklarla münakaşalarda bulundum ve onlara galip geldim"<sup>(25)</sup> dediğini aktardıktan sonra Zerenceri'den (584/1188) "Ebu Hanife'nin kelam dersi verdiği, bir kelam halkasının olduğunu"<sup>(26)</sup> nakletmektedir. İmam Şafii de Ebu Hanife'yi Kelam ilminin kurucusu,<sup>(27)</sup> ve insanların Kelamda ona muhtaç olduğunu<sup>(28)</sup> açıkça ifade etmektedir.

Yine, biyografi yazarları onun "Bana Kelamda münazara etme gücü verilmişti. Uzun süre onunla uğraştım, onu müdafaa ettim, insanları onunla susturdum. Münazara ehlinin, sapık fırka mensuplarının çoğu Basra'daydı. Yirmiden fazla Basra'ya gittim. Bazan bir yıl, bazan daha az veya daha çok kalıyordum. İbaziyye, Sufriyye gibi Haricilerin çeşitli kollarıyla münakaşa ettim . . . Aynı şekilde Haşeviyye'nin fırkalarıyla da"<sup>(29)</sup> dediğini kaydetmektedirler.

Aynı şekilde Abdulkahir el-Bağdadi (429/1037) "Fakihler ve mezhep imamları içinde ilk kelimciler, Ebu Hanife ve Şafii'dir (204/819)"<sup>(30)</sup> demektedir.

Bizim Ebu Hanife'nin kelam ilmiyle meşgul olduğunu gösteren nakillere burada yer vermemizin bazı sebepleri vardır. Her şeyden önce İmamı Azamın Kelam ilmini "el- Fıkhu'l- Ekber" olarak isimlendirdiğini, itikaddaki fıkıhın ameli fıkıhtan daha üstün olduğunu, çünkü dindeki fıkıhın asıl, ameldeki fıkıhın fer'i olduğunu, aslın ise fer'e üstün bulunduğu düşüncesini savunduğunu biliyoruz.<sup>(31)</sup> Çünkü iman olmadan ya da iman sağlam bir şekilde tutulmadan amelin bir anlamı yoktur. İşte Kelam ilminin ana gayelerinden bir tanesinin vahiyle sabit olan dini inançları akli delillerle ispat etmek ve bu konudaki şüpheleri gidererek akideye yönelen itirazları reddetmek<sup>(32)</sup> olduğu dikkate alındığında, Ebu

(24) Mekki, a.g.e, 's. 57; Salihî, Muhammed b. Yusuf, Ukûdül-Cümân, (Pakistan ?), s. 163.

(25) Mekki, a.g.e, s. 383.

(26) Mekki, a.g.e. ve yer.

(27) Taşköbrizade, Ahmed b. Mustafa, Miftahu's-Seade (thk. Kamil Kamil Bekri ve arkadaşı, Kahire, ?), II, 67.

(28) İbn Hallikân, Vefeyâtul-'Ayân, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, 1948), IV, 341.

(29) Mekki, a.g.e, s. 54; Kerderi, a.g.e, s. 137; Salihî, a.g.e, s.161-162.

(30) Bağdadi, Usulu'd- Din (İstanbul, 1928), s. 308.

(31) Ebu Hanife, el- Fıkhu'l- Ebsat, s. 36; Beyadi, Kemaleddin, İşaratu'l- Meram min İbarati'l- İmam (thk. Yusuf Abdurrezzak , Kahire, 1949) s. 28-31; Topaloğlu, Bekir, Kelam İlmi (İstanbul, 1981), s. 46, 47; İrfan Abdulhamit, İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları (trc. Yeprem, M. Saim, İstanbul, 1981) s. 134.

Hanife'nin Ehli sünnet akidesini kendi zamanındaki sapık fırkalara karşı savunduğu ve onlarla mücadele ettiği bilinen bir vakiadır. İşte bu durum, çeşitli mezhep mensuplarını ve Ehli sünnet çizgisi dışındaki bazı kişileri rahatsız etmiş olmalı ki, ona birtakım ithamlarda bulunmalarına sebep olmuştur. Hariciler, Hadisçiler, Mutezile, Mürcie ve bazı mezhepler tarihi yazarları bu gruba dahildir. Bahis konusu iddiaları ayrı ayrı ele alarak bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

### 1. Hariciler

Sıffin savaşında ortaya çıkan Harici grupları birleştiren ortak görüş; Hz. Osman, Ali, Muaviye ve iki hakemi (Ebu Musa el- Eş'ari ve Amr b. el- Âs), Cemel savaşına katılanları ve büyük günah işleyenleri tekfir, zalim devlet başkanına karşı koymanın farz olduğunu söylemeleridir.<sup>(33)</sup>

Hariciler ümmetin günahkar olanlarını tekfir ederler, günahların büyük ve küçük olanını da ayırmazlar. Günah işleyenleri tekfir etmeyen Ehli sünnet ve'l-cemaata Mürcie adını verirler<sup>(34)</sup>.

İlk olarak Ehli sünnet ve'l-cemaati Mürcie olarak adlandıran şahıs, Ezarika Mezhebinin başı Nafi' b. el-Ezrak (65/684) tır. Bunun sebebini de Kasım b. Ğassân el- Mervezi babasından şöyle nakleder: " Bize ulaştığına göre Nafi'in Ehli sünneti Mürcie olarak adlandırmasının sebebi şu olaydır: Birgün Ehli sünnetten bir adama "Kafirleri ahirette nereye koyarsın", der, o da "Cehennem'e" cevabını verir. "Müminleri nereye koyarsın?" der. Adam "Müminler iki sınıftır. Biri mütteki, iyi mümin, o cennettir. Diğeriyse facir, kötü mümindir. Onun durumu Allah'a kalmıştır. Allah dilerse günahından dolayı ona azabeder, dilerse de imanı sebebiyle onu affeder" der. "Peki onu nereye koyarsın" deyince, "Onu bir yere koymam, durumunu Allah'a bırakır, O'na havale ederim", deyince Nafi' de ona "Sen mürcisin" der."<sup>(35)</sup>

Kanaatimizce, Ebu Hanife'nin mürci olarak isimlendirilmesinin en önemli sebeplerinden bir tanesinin, Allah'a isyanda bulunan bir müminin durumunu O'na havale etmesidir. Nitekim bu noktada Kevseri şu önemli değerlendirmeyi yapmaktadır:

(32) Topaloğlu, a.g.e, s. 51, 52; İrfan Abdulhamit, a.g.e, s. 133.

(33) Eş'ari, a.g.e, s. 86; Bağdadi, el-Fark, s. 45,48; a. mlf. el-Milel, s. 58; Şehristani, a.g.e, I, 115; Râzî, İtikâdâtı Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, (thk. Ali Sami en-Neşşâr, Beyrut, 1982), s. 46.

(34) İbn Ebi Ya'la, a.g.e, I, 36; Neşşar, a.g.e, I, 241.

(35) Kevseri, Te'nibu'l-Hatib (Beyrut, 1990), s. 85.

"Ebu Hanife ameli imandan aslı bir rükun olarak görmemiştir. Bununla, amelde bir eksiklik yapan kişinin bundan dolayı imandan çıkacağını iddia edenlerin görüşünü reddetmek istemiş, yine Allah'a isyanda bulunan müminin durumunu, O'na havale etmiş, O dilerse azabeder, isterse affeder, demiştir. Bu sebeple Hariciler ve uzantıları Ebu Hanife'ye Mürçi lakabını takmışlardır."<sup>(36)</sup>

İbnu'n-Nedim (385/995), "Haricilerin ileri gelenlerinden el- Yeman b. Rabab'ın "*Kitabu'r-Red ala'l-Mürchie*" ve "*Kitabu'r-Red ala Hammad b. Ebi Hanife*" adlı iki kitabının olduğunu zikreder<sup>(37)</sup>.

Bundan da açıkça anlaşılıyor ki Haricilerin genelde Ehli sünnete, özel olarak da Ebu Hanife ve oğlu Hammad ile hanefilere Mürçi lakabını vermeleri, kendi görüşlerine muhalefet etmeleri, onu reddetmelerinden başka bir sebebe dayanmamaktadır<sup>(38)</sup>. Bu da ne Ehli sünnete, ne de Ebu Hanife'ye zarar verir.

## 2. Mutezile

Ebu Hanife'nin Kaderiyye ve Mutezile'ye muhalif olduğu ve onları tenkit ettiği bilinmektedir. İbnu'n-Nedim onun "*Kitabu'r- Red ala'l- Kaderiyye*" si olduğunu<sup>(39)</sup>, Bağdadi de ona "*el- Fıkhu'l- Ekber*" adını verdiğini ve bu kitabıyla Mutezileyi yıktığını bildirmektedir<sup>(40)</sup>. Bu da, onun mürchieye nispet edilmesinin nedenlerinden birisi olmalıdır. Nitekim Şehristani (548/1153) ve Amidî (631/1234) Ebu Hanife'nin Mürçi olarak nitelendirilmesinin sebeplerini sayarken: "Bir diğer sebep de, o Kaderiyye ve ilk dönemde ortaya çıkan Mutezile'ye muhalifti. Mutezile kader konusunda kendilerine muhalefet eden herkesi Mürçi olarak adlandırıyordu"<sup>(41)</sup> demektedir.

Yine ilk dönem Mutezilesi; Cemel hadisesine katılan iki gruptan birisi fasıktır, fasık ise cehennemde ebedi kalacaktır. O, dünyada ne mümin, ne de kafirdir, görüşündedirler<sup>(42)</sup>.

İrca görüşünü ilk ortaya atan, bu konuda bir risale yazan ve bu fikrin

(36) Kevseri, Te'nibu'l-Hatib, s. 103; ayrıca s. 84.

(37) İbnu'n-Nedim, Muhammed b. İshak, el-Fihrist (Beyrut, 1978), s. 258.

(38) Bkz. Şehristani, a.g.e, I, 141.

(39) İbnu'n-Nedim, a.g.e, s. 285.

(40) Bağdadi, Usulu'd- Din, s. 308, 312; a. mlf, el- Fark, s. 220.

(41) Şehristani, a.g.e, I, 141; Cürçani, Şerhu'l- Mevakıf, s. 632; İbn Hacer el- Mekki, a.g.e, s. 100; Leknevi, er- Rafu ve't- Tekmil fi'l- Cerhi ve't- Ta'dil (Beyrut, 1987), s. 366; Tehanevi, Zafer Ahmed, Kavaid fi Ulumi'l- Hadis (Riyad, 1984) s. 235. Ayrıca bkz. İbn Kemal Paşa, Risaletu'l- Kaza ve'l- Kader (Resail İbn Kemal Paşa, İstanbul, 1316) I, 181.

propagandasını yaptığı ittifakla kabul edilen kişi Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'dir (100/718)<sup>(43)</sup>. İbn Teymiyye (728/1328), Hasan b. Muhammed'in Risale'sinde savunduğu fikrin, Mutezilenin ilk imamlarının yukarıdaki görüşlerine zıt olduğunu ifade etmekte ve şöyle demektedir: "Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye İrca konusunda, Mutezilenin görüşlerine aykırı görüşler içeren bir kitap yazdı. İlim ehlinde pek çok kimse bunu söylemektedir."<sup>(44)</sup> İbn Teymiyye'nin bu görüşünü, İbn Hacer el-Askalani (852/1448) de desteklemekte ve şöyle demektedir:

قلت: الإرجاء الذي تكلم الحسن بن محمد فيه غير الإرجاء الذي يعيبه أهل السنة المتعلق بالإيمان، وذلك أنني وقفتُ على كتاب الحسن بن محمد المذكور، أخرجهُ ابن أبي عمر العدني... ثم قال في آخره: ونوالى أبا بكر وعمر رضي الله عنهما، ونجاهد فيهما، لأنهما لم تقتل عليهما الأمة، ولم تشك في أمرهما، ونُرجي مَنْ بعدهما ممن دخل في الفتنة، فنكل أمرهم إلى الله... إلخ. فمعني الذي تكلم فيه الحسن: أنه كان يرى عدم القطع على إحدى الطائفتين المقتلتين في الفتنة بكونه مُخطئاً أو مصيباً، وكان يرى أنه يُرجأ الأمر فيهما. وأما الإرجاء الذي يتعلق بالإيمان فلم يُعرج عليه، فلا يلحقه بذلك عابٌ، والله أعلم.

"Derim ki: Hasan b. Muhammed'in bahsettiği İrca, Ehli sünnetin ayıpladığı, imanla ilgili olan irca değildir. Ben Hasan b. Muhammed'in adı geçen kitabını, İbn Ebi Ömer el-Adeni'nin "*Kitabu'l-İman*"ın sonunda tahrir ettiğini gördüm...(Hasan Kitabın) sonunda şöyle diyor: "Ebubekir ve Ömer'i r.a. sever ve onlar için cihat ederiz. Çünkü ümmet onlar hakkında tartışmamış, kavga etmemiş ve şüpheye düşmemiştir. Onlardan sonra fitneye karışanlar hakkında hemen hüküm vermeyip durumlarını Allah'a havale ederiz."

Hasan'ın sözünün anlamı: O, fitnede kavga eden iki gruptan birisinin haklı veya hatalı olduğuna kesin karar vermeme ve iki grup hakkındaki kesin hükmü tehir etme (Allah'a bırakma) görüşünde idi. İmanla ilgili olan İrcaya,

(42) Eş'ari, a.g.e, s. 457; Bakillani, et- Temhid, s. 552- 553; Bağdadi, Usulu'd- Din, s. 290- 291; a. mlf, el- Fark, s. 71- 72; Nevbahti, a.g.e, s. 13; Nesefi, a.g.e, II, 887; Şehristani, a.g.e, I, 49; İbn Teymiyye, Minhacu's- Sünne, I, 70-71, VIII, 6; Zühdi Carullah, el-Mu'tezile (Beyrut, 1990), s. 26-27, 122.

(43) Lâlekâî, Şerhu Usuli İ'tikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa, (thk. Ahmed Sa'd Hamdan, Daru Taybe, Riyad, ?), V, 1003; Mizzi, Tehzibu'l-Kemal, (thk. Beşşar Ma'ruf Avvad, Beyrut, ?), VI, 321. İrca fikrini ilk ortaya atan kişi olarak tabiidinden Zer b. Abdillâh el- Hemadani, Ebu Selt es- Semman (152/769) ve Hassan b. Bilal el-Müzeni gibi isimler geçiyorsa da bunlar üzerinde ittifak yoktur. (İbnu'l- Vezir, İsâru'l- Hakk ala'l- Halk (Beyrut, 1983), s. 368, 369; Makrizi, a.g.e, II, 350.)

(44) İbn Teymiyye, Minhacu's-Sünne, VIII, 7.

Hasan temas etmedi, bundan dolayı onu kınayamayız.<sup>(45)</sup>

İbn Hacer'den önce de Hafız Zehebî (748/1347) aynı noktaya dikkat çekmekte ve şöyle demektedir.

"قلت: الإرجاء الذي تكلم به، معناه، أنه يُرجأ أمرُ عثمان وعليٍّ إلى الله تعالى، فيفعل فيهما ما يشاء"

"Derim ki: Hasan'ın bahsettiği İrca'nın anlamı şudur: Hz. Osman ve Ali'nin durumları Allah'a havale edilir. Allah onların hakkında dilediğini yapar."<sup>(46)</sup> Sonra da Hz. Hasan'ın Risale'sinden İbn Hacer'in naklettiği bölümü aktarmaktadır.

İbn Sa'd da Kufe kadısı Muharib b. Disâr (116/734) için "Hz. Ali ve Osman'ın iman veya küfrüne şهادette bulunmayan, durumlarını Allah'a havale eden ilk Mürcie'dendi"<sup>(47)</sup> diyerek, ilk dönemde irca'nın anlamını açıkça belirtmektedir.

Bundan anlaşılıyor ki, Hasan'ın bahsettiği İrca, İman amel ilişkisi üzerine değil, dedesi Hz. Ali ve taraftarlarını veya karşı gruptaki Hz. Talha ve Zübeyr gibi Cennetle müjdelenen sahabeyi hatalı gören ve iki gruptan birisinin - belirtmeden- fasık olduğunu söyleyen ilk Mutezile imamlarını ve Hz. Osman ve Ali başta olmak üzere, fitneye karışan sahabeyi tekfir eden Haricilere reddiye içermeştir.

Yoksa Hasan -Şehristani'nin de dediği gibi- "Ameli imandan sonraya bırakmamıştır."<sup>(48)</sup>

Ebu Hanife'nin de bu konularda Mutezile ve Haricilere muhalefeti gayet açıktır. Bundan dolayı her iki grup da, onu irca ile itham etmiş olmalıdırlar<sup>(49)</sup>. Nitekim Ebu Hanife açıkça: "Hz. Osman ve Ali'nin durumlarını Allah'a havale ederiz" demektedir<sup>(50)</sup>.

(45) İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib (Haydarabad, 1325), II, 321; Ebu Gudde, er-Raf'u ve't-Tekmil, s.356 (dipnot).

(46) Zehebî, Tarihu'l-İslam (Beyrut,?), III, 358. (er-Raf'u ve't-Tekmil, s.355 den naklen).

(47) İbn Sa'd, a.g.e, VI, 307.

(48) Şehristani, a.g.e, I, 144. İbares: ما أخرج العمل عن الإيمان كما قالت المرجئة اليونانية والعبيدية şeklindedir. İsa Doğan, Mürcie ve Ebu Hanife (Samsun, 1992, s. 31) adlı değerli çalışmasında, buradaki olumsuzluk edatı olan ما yı bir zühul eseri veya araştırmasına esas aldığı baskıda düşmesi sonucu, dikkate almadan tercüme etmiş ve Şehristani'nin, Hasan'ın İrcasını yanlış yorumladığı neticesine varmıştır. Oysa bu doğru değildir.

(49) Neşşar, a.g.e, I, 243.

Onun, bu konudaki görüşlerini aktaran rivayetlerden birisi de şöyledir: Nuh b. Ebi Meryem (173/790) diyor ki: Ebu Hanife'ye "Ehli sünnet ve'l-cemaat kimdir? diye sordum, o da "Ebubekir ve Ömer'i öne alan, Ali ve Osman'ı seven, kadere -hayır ve şerrine- iman eden, hiçbir mümini günah sebebiyle tekfir etmeyen, Allah hakkında konuşmayan, mest üzerine mesheden, nebizi haram saymayan kimsedir."<sup>(51)</sup> diye cevap verdi. Zira, Hz. Ali, Osman ve Cemal ve Siffin'e katılan Hz. Talha ve Zübeyr r.a. başta olmak üzere sahabeye dil uzatmama, aralarında geçen olayları iyiye, onların şanına yaraşır bir şekilde yorma Ehli sünnet ve'l-cemaatin şiarıdır. Bundan dolayı Ebu Hanife, nebizi haram kılmamayı Ehli sünnetin şiarı olarak görmüştür. Çünkü onu haram kılmak demek, nebiz içtikleri şüpheye mahal kalmayacak şekilde sabit olan sahabenin büyüklerini fasıklıkla itham etmek demektir. Eğer nebiz haram olsa, bu sahabenin fasıklığını gerektirir. Sahabenin fasıklığına hükmetmek bidat olup, Ehli sünnet ve'l-cemaat mezhebinin şiarından ayrılmaktır."<sup>(52)</sup> Ayrıca Taftazani (793/1390) Ebu Hanife'nin Mürcie'den sayılmasını şöyle açıklamaktadır:

"Büyük günah işleyip de tevbe etmeden ölen kimsenin -yüzyıl iman ve taat üzere yaşasa dahi- cehennemde ebedi kalacağı, Mutezile mezhebinin görüşü olarak meşhur oldu. Hatta onlar büyük günahın bir veya çok, taattan önce yahut sonra veya arasında meydana gelmesi arasında bir fark gözetmediler. Durumunu -Ehli sünnetin mezhebinde olduğu gibi- Allah'a havale etmeyi, O dilerse affeder, dilerse azabeder deyip, kesin azabedileceğine karar vermemeyi, hükmü tehir etme, mükafat veya ceza göreceğine kesin karar vermeme anlamında, İrca olarak kabul ettiler. Bu itibarla da Ebu Hanife ve başkaları Mürcie'den sayıldı".

Böylece, İmamın Mutezile tarafından niçin ve ne anlamda İrca ile itham edildiği açıklığa kavuşmuş olmalıdır.

### 3. Mürcie'den Gassan el-Kûfi

Mezhepler arasında kendilerini meşhur ulemaya, sağlam bir silsileye dayandırma arzusu vardır. Mutezilenin mezheplerini Ebu Haşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiye kanalıyla ehli beyte ve oradan da Peygamberimize

(50) Ebu Hanife, el-Fıkhu'l-Ebsat, s. 36; Beyâzî, el-Usûlü'l-Munife, s. 142.

(51) Üstüvâî, Sâid b. Muhammed, Ebu'l- Ala, el-İtikad (Leiden, No: 1977), 41a; Saymerî, Hüseyin b. Ali, Ahbarü Ebi Hanife (Haydarabad, 1974), s. 83; İbn Abdilberr, el-Intikâ, s. 314.

(52) Nesefî, a.g.e, II, 894.

dayandırma düşüncesi gibi<sup>(53)</sup>. Buna benzer bir tavrı da, halk nazarında kendi mezhebinin kabulünü sağlamak için, Mürcieden Gassaniye Fırkasının müessisi Gassan el-Kufi'de görmekteyiz.

Gassan, "İman Allah'ı ikrar, O'nu sevmek ve büyükmek, O'na karşı tekebbürü terketmektir. İman artar, eksilmez"<sup>(54)</sup> görüşündedir.

Bağdadi "Gassan, iman konusundaki görüşünün Ebu Hanife'nin görüşü olduğunu iddia etmekteydi. Bu onun Ebu Hanife'ye yaptığı bir iftiradır, demektir"<sup>(55)</sup>.

Şehristani de, "Garip olan, Gassan'ın bu görüşünü Ebu Hanife'den nakletmesi ve onu Mürcie'den saymasıdır. Belki de Gassan ona iftirada bulunmaktadır. "Yemin ederim ki, Ebu Hanife ve arkadaşlarına Sünnet Mürcie'si denilmekteydi."<sup>(56)</sup> demektir. Şehristani'nin bu görüşünü Seyyid Şerif el-Cürcani'nin (816/1413) de desteklediğini görüyoruz. Diyor ki: "Gassan bu görüşünü Ebu Hanife'den nakletmekte ve onu Mürcieden saymaktaydı. Oysa bu ona iftiradır. Gassan bununla, meşhur ve büyük bir kişinin kendisini desteklediğini söyleyerek, mezhebinin halk nazarında kabul görmesini hedeflemiştir."<sup>(57)</sup>

Makrizi, Gassan'ı, Gassan b. Eban ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'nin (189/805) talebesi olarak göstermektedir<sup>(58)</sup>. Halbuki Gassan b. Eban Yemamelidir<sup>(59)</sup>. İmam Muhammed'e talebelik de yapmamıştır. Gassaniyenin kurucusu ise Kufelidir<sup>(60)</sup>.

#### 4. Hadisçiler

Ebu Hanife'nin, hadisleri anlama, kabul etme, onlardan hüküm çıkarma konusunda hadisçilerden farklı bir metod izlediği bilinmektedir. Metodundaki kurallar gereği âhâd hadisleri akıl, mantık ve Kur'an süzgecinden geçirmiş,

- 
- (53) Kadı Abdulcebbar, Şerhu'l-Usul'l-Hamse (thk. Abdulkerim Osman, Kahire, 1965), s. 7, 138; Şehristani, a.g.e, I, 49; Zühdi Carullah, a.g.e, s. 20-21.
- (54) Bağdadi, el-Fark, 123; a. mlf, el- Milel, s. 140; İsfarayini, et-Tabsir fi'd- Din, s. 60. Ayrıca bkz. Eşari, el-Makalat, s. 139.
- (55) Bağdadi, el- Milel, s. 140; a. mlf, el- Fark, s. 123.
- (56) Şehristani, a.g.e, I, 141.
- (57) Cürcani, Şerhu'l- Mevakıf, s. 631.
- (58) Makrizi, a.g.e, II, 350.
- (59) Zehebi, Mizanu'l-l'tidal, (thk. Ali Muhammed el-Becavi, Beyrut, ?) III, 332.
- (60) Kevseri, el-Fark, 123 (dipnot); Kevseri, et-Tabsir fi'd-Din, s. 60 (dipnot).

bunun sonucunda gördüğü illetler nedeniyle pek çok âhâd haberle ameli terketmiştir<sup>(61)</sup>. Bu da hadislerin sadece rivayeti ile uğraşan, dirayet yönüne fazla bakmayan bir kısım hadisçilerin dikkatini çekmiştir. Bu nedenle hadisçiler onu hadislerle muhalefetle itham etmişlerdir<sup>(62)</sup>. Allah'ın kendisine verdiği akıl ve nassların ruhuna nüfûz etme melekesi sayesinde, onların göremediği illetleri ortaya çıkardığı için de haset eden ve ona dil uzatanlar da olmuştur. Hafızu'l-Mağrib diye bilinen İbn Abdilberr (463/1070), kıymetli eseri el-İntika'da<sup>(63)</sup> Ebu Hanife'yi metheden 67 alimi saydıktan ve arkasından onun faziletlerine dair haberleri<sup>(64)</sup> verdikten sonra :

"Hadisçilerin çoğu Ebu Hanife'ye, adil olan ravilerin rivayet ettiği hadisleri reddettiği için, ta'nı caiz gördüler. Çünkü o, bu konuda onları, üzerinde icma edilen hadislere ve Kur'an'a arz etmekteydi. Buna muhalif olanları reddedip, ona şaz adı vermektedir. Bunun yanında ayrıca, namaz ve onun dışındaki taata (ibadetlere) iman adını vermemektedir. Ehli sünnetten "İman: Söz ve ameldir" diyen herkes, onun sözünü reddetmekte ve onu bidatçı saymaktaydı. Bununla birlikte, zekası ve anlayışından dolayı haset edilen bir kimseydi." diyerek hadisçilerin ta'n sebeplerini: 1- Haberi âhâddaki metodu. 2- Taatı iman olarak adlandırmaması. 3- Zekası ve ince anlayışından dolayı da haset edilmesi olarak özetlemekte, sonra da "Allah c.c. bizi hasetçilerin şerrinden korusun, amin" diye de dua etmektedir.

Sahasında benzerinin telif edilmediği bir diğer eserinde ise İbn Abdilberr "Hadisçiler Ebu Hanife'yi zem konusunda aşırı gittiler, bu konuda haddi aştılar"<sup>(65)</sup> demektedir. Yine o, "Yahya b. Main (233/848) onu över ve tevsik ederdi. Diğer hadisçiler Ebu Hanife ve ashabına düşman gibiydiler"<sup>(66)</sup> sözüyle hadisçilerin imama bakış açılarını ve tavırlarını bize aktarmaktadır. Cerh ve

(61) Ebu Hanife'nin hadisleri kabul ve ameldeki prensipleri için bkz. Salihi, a.g.e., s. 397-403; Kevseri, Te'nibu'l-Hatib, s. 298-301; a.mlf. Fıkhu Ehli'l-İrak ve Hadisuhum (thk. Ebu Gudde, Beyrut, 1970). s. 34-36; Koçkuzu, Ali Osman, Rivayet İlimlerinde Haberi Vahitlerin İtikat ve Teşrii Yönlerinden Değeri (Ankara, 1988), s. 179-180.

(62) Kevseri, Fıkhu Ehli'l-İrak, s. 21.

(63) İbn Abdilber, el-İntika, s. 193- 229.

(64) İbn Abdilber, el-İntika, s. 255- 270.

(65) İbn Abdilber, Camiu Beyani'l-İlmi ve Fadlihi (Beyrut, 1978), II, 148.

(66) İbn Abdilber, el-İntika, s. 331. Hadisçilerin bazı hanefi imamlarını Rey'den dolayı cerhlerine örnekler için, bkz. Ebu Gudde, el-İntika, s. 331-334 (dipnot); a. mlf, er-Raf' ve't-Tekmil, s. 84-92 (dipnot). Cemalettin el-Kasimi "Bazı hadisçilerin, hanefi alimleri için yazdıkları biyografileri, bırakın yazmayı, insan onları okumaktan haya eder" demektedir. (el-Cerh ve't-Ta'dil, Beyrut, 1981, s. 32).

ta'dil ile meşgul olan hadisçilere göre, İbn Abdilberr'in saydığı sebeplerden bir tanesinin varlığı, hakkındaki ithamları düşürmeye yeterlidir. Sahanın otoritelerinden Hafız Zehebî "Akranın birbirleri hakkındaki sözlerine itibar edilmez. Özellikle bir düşmanlık, görüş farklılığı, yahut hasetten dolayı olduğunu anlarsan. Allah'ın koruduklarının dışında hiçbir asırda yaşayanların, bundan kurtulduğunu bilmiyorum. İsteseydim bunu sayfalar dolusu ortaya koyardım. Allah'ım iman edenlere karşı kalplerimizde kin bırakma, sen Rauf ve Rahim'sin"<sup>(67)</sup> diye dua ile sözünü bitirmektedir. Hatim b. Adem, Fadl b. Musa es-Sinani'ye<sup>(68)</sup> (192/808) "Ebu Hanife aleyhinde konuşan, ona dil uzatanlara ne dersin?" dedim. O da, "Ebu Hanife onların anlayabildikleri ve anlayamadıkları ilmi alıp götürdü. Onlara bir şey bırakmadı. Bundan dolayı onu çekemediler" cevabını verdiğini nakletmektedir<sup>(69)</sup>.

Konumuzla ilgili bir başka husus Ebu Hanife'nin iman anlayışı ve tarifidir. Bu da, onun ve onun görüşünde olanların hadisçilerce irca ile ithamına sebep olmuştur. Ebu Hanife'ye göre; iman, kalp ile tasdikten ibarettir. Kişinin dili ile bunu ifade etmesi, kendisine bu dünyada müslüman muamelesi yapabilmemiz için şarttır<sup>(70)</sup>. Ameller imanın esasından, rüknünden değildir, görüşündedir. Bu görüşünü el-Alim ve'l- Muteallim adlı eserinde açıkça ifade etmiştir. Ebu Mukatil (talebe), Ebu Hanife'ye (alim) "İman nedir?" diye sorar. O da: "İman; tasdik, marifet, yakın, ikrar ve islamdır"<sup>(71)</sup>. İnsanlar tasdik konusunda üç halde bulunurlar. Bir kısmı Allah'ı ve Allah'tan gelen şeyleri kalp ve lisan ile tasdik ederler. Bir başka kısmı lisan ile tasdik eder, kalp ile yalanlar. Bir kısmı da kalp ile tasdik eder, lisan ile yalanlar.

Talebe: Benim cevabını bulamadığım bir meseleyi açtınız. Bu üç kısımdan bahsedin. Onların Allah katında mümin olup olmadıklarını açıklayın.

Alim r.a. : Allah'ı ve Allah katından gelen şeyleri kalp ve lisanı ile tasdik eden kimse Allah katında ve insanlar yanında mümindir. Lisaniyle tasdik,

(67) Zehebi, Mizanu'l-İtidal, I, 111.

(68) Ebu Hanife'den ilim alanlardan birisi.

(69) İbn Abdilberr, el-İntika, s. 211.

(70) Nesefi, Ebu'l-Mu'in, a.g.e, II, 799; Sabuni, Nureddin Ahmed b. Mahmud, el-Bidaye fi Usuli'd-Din (thk, trc. Bekir Topaloğlu), s. 87-88; Taftazani, Şerhu'l-Akaid (İstanbul, 1310), s. 153; Nesefi, Ebu'l-Berekat, a.g.e, 76b; Ali el-Kari, Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber (Beyrut, 1984), s. 125-126.

(71) Ebu Hanife devamında "Bunlar birbirinden farklı ve fakat hepsi de bir manaya, iman manasına gelen kelimelerdir...Bütün bunlar muhtelif lafızlar olmalarına rağmen manaları birdir." diye açıklamada bulunur. (Öz, Mustafa, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, İstanbul, 1981, s. 18)

kalbi ile tekzip eden kimse, Allah katında kafir, insanlara göre ise, mümin olur. Çünkü insanlar onun kalbinde olanı bilmezler. İkrar ve şahadetinden dolayı onu mümin diye isimlendirmeleri gerekir. Zira kalptekini öğrenme külfetine girme durumu yoktur. Bir kısım kimseler de, Allah katında mümin, insanlara göre kafir olur. Bu imanını gizleme durumunda, lisanı ile küfür izhar etmiş kimsenin halidir. İmanını gizlemek için böyle yaptığını bilmeyen kimse, onu kafir olarak isimlendirir. Fakat o kimse Allah katında mümindir.<sup>(72)</sup>

Yine, aynı eserinde "O halde lisanı ile iman eden, fakat kalbi ile iman etmeyen kimse Allah katında mümin olamaz. Buna mukabil kalbi ile iman eden, fakat dili ile söylemeyen kimse ise, Allah katında mümindir."<sup>(73)</sup> diyerek daha açık biçimde imanın kalp ile tasdikten ibaret olduğunu, dilin sadece ona tercüman olduğunu söylemektedir. Bunun da artıp eksilmeyeceği görüşündedir. Ameller ise kamil imanın bir parçasıdır ve onun şerâyii (farzları) dir.

İşte bu görüşü "İman: Kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amelden ibarettir. İman tâat ile artar, günahlarla eksilir"<sup>(74)</sup>, "İyiliklerin tamamı imandandır"<sup>(75)</sup> diyen Hadisçiler tarafından haksız yere mürci olarak adlandırılmasına sebep olmuştur<sup>(76)</sup>.

Ahmed b. Cafer el- Farisi el-Istahri, hadisçilerin sözcüsü mesabesinde olan İmam Ahmed b. Hanbel'den şöyle nakletmektedir:

«ومن زعم أن الإيمان قولٌ بلا عمل فهو مرجئ، ومن زعم أن الإيمان هو القول، والأعمال شرائع فهو مرجئ، ومن زعم أن الإيمان يزيد ولا ينقص، فقد قال بقول المرجئة»

"Kim iman, amelsiz sözden ibaret olduğunu iddia ederse o mürcidir. Kim, iman sadece sözdür, ameller şerai' (farzlar, hükümler)dir, diye iddiada bulunursa o mürcidir. Kim iman artar, fakat eksilmez iddiasında bulunursa, o mürcienin görüşünü kabul etmiştir."<sup>(77)</sup>

(72) Ebu Hanife, el-Alim ve'l-Müteallim, s. 15, (tercümesi s. 17-18); Üstüvai, a.g.e, 42a; İbn Abdilberr, el-İntika, s. 320-321.

(73) Ebu Hanife, el-Alim ve'l-Müteallim, s. 12 (tercüme s.13).

(74) Ahmed b. Hanbel, Akidetu Ahmed b. Hanbel (Tabaktu'l-Hanabile) II, 301; İbnu'l-Cevzi, Menakibu'l- İmam Ahmed, s. 153; Taftazani, Şerhu'l- Makasid V, 179; İbn Teymiyye bu görüşte olanlara "fukaha mürciesi" demektedir. (Minhacu's-Sünne, V, 284, 286)

(75) İbnu'l- Cevzi, a.g.e. ve yer.

(76) Leknevi, a.g.e, s. 81.

(77) İbn Ebi Ya'la, a.g.e, I, 25.

Bu ithamın içerisine Ebu Hanife ve onun görüşünde olanlar da girmektedirler.

Bu noktada, İmam Zahid el-Kevseri'nin (1371/1952) konumuzla ilgili değerlendirmesini nakletmekte fayda vardır: "Ebu Hanife döneminde ve sonrasında, iman söz ve ameldir, artar ve eksilir inancında olan salih kimseler vardı. Bunlar, iman akit ve sözden ibarettir görüşünde olanları irca ile itham ediyorlardı. Halbuki bu, şer'i delillere göre apaçık bir gerçektir. Allah c.c. "İman henüz kalplerinize girmedi"<sup>(78)</sup> dedi. Peygamber s.a.v. de "İman, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kadere -hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna- iman etmendir"<sup>(79)</sup> buyurdu. Ehli sünnetin cumhuru da bu görüştedir. Bu salih kimseler, şayet bu inançları sebebiyle, bu inançlarının aksini bidat ve sapıklık kabul ediyorlarsa Mutezile veya Haricilere uymuş olurlar. Çünkü amellerden birini ihlal etmek -ki bu onlara göre imanın bir rüknüdür- imanı ihlal etmek demektir. Bir ameli ihlal eden kişi imandan çıkmış, Haricilerin dediği gibi küfre girmiş olur. Yahut küfre girmez ama, Mutezilenin dediği gibi imanla küfür arasında "Menzile beyne'l- Menzileteyn" kalmış olur.

Bu salih kimseler, bu iki görüşten de en fazla teberri (uzaklaşan) edenlerdendir. Bunlar Ebu Hanife, ashabı ve Kelam otoritelerinin görüşlerinden de teberri edince, sözleri saçma, anlamsız olarak ortada kalmış olur. Ama ameli, yalnız imanının kemâlinden kabul ederlerse, o zaman bu görüştekilere kötü lakap takmanın ve onunla çağırmanın bir anlamı kalmaz. Fakat bu kadar teşeddüt göstermeleri, ameli sadece imanının kemalinden saymadıklarını gösteriyor. Bunun neticesi de gördüğün gibidir.

Enteresandır ki, hadiste müminlerin emirlerinden kabul edilen bir kimse<sup>(80)</sup> "Ben kitabımda, iman söz ve amelden ibarettir, artar ve eksilir, görüşünde olmayan kimselerden hadis almadım" diyerek övünür.

Halbuki haricilerin aşırılarından ve benzeri diğer kişilerden, kitabında hadis tahric etmiştir. Kendisi de biliyor ki "İman söz ve ameldir, artar ve eksilir"<sup>(81)</sup> şeklindeki hadis, kritikçi hadis ulemasına göre sabit değildir. Bu konuda mütesahil davranan, sağ ile solu ayıramayanlara itibar edilmez.

(78) Hucurat 49/14.

(79) Müslim, İman, 1.

(80) Burada kastedilen İmam Buhari'dir. Kitabı'l- İmanın bazı babları (başlıkları) Ebu Hanife ve görüşünde olanlara reddiye mesabesindedir.

(81) Ali el- Kari, el- Esraru'l- Merfua fi'l- Ahbari'l- Mevzua (thk. Muhammed es- Sabbağ, Beyrut, 1406), s. 158- 159.

Delil gayet açık olduktan ve ameli imanın asli bir rüknü kabul etmeyenlerce mesele açıklığa kavuştuktan sonra, geriye ne kalmaktadır? Kitap, sünnet, sahabenin çoğunluğu, Harici ve Mutezile fırkalarının görüşünü reddeden Ehli sünnet ulemasının tamamı, bu görüştedirler<sup>(82)</sup>.

Ameli, imanın asıl ruknı olmaktan geri bırakmak (çıkarmak) sünnetin ta kendisidir.

Bidat sayılan irca "İmanın yanında hiçbir günah zarar vermez" diyenlerin sözüdür. Ashabımız (hanefiler) bu sözden, kurdun Yusuf'un a.s. kanından beri olduğu gibi, beridir. Eğer bu konuda Ebu Hanife ve ashabının mezhebi olmasaydı, masum olmayan müslümanların çoğunluğunu, herhangi bir zaman, amellerden birini ihlallerinden dolayı tekfir etmek icabederdi. Bu ise büyük musibettir."<sup>(83)</sup>

Hadisçilerin lisanında irca, ameli imandan bir cüz saymamak, artıp eksildiği görüşünde olmamak demektir. Bunu, irca ile itham ettikleri bazı alimler hakkında söylediklerinden açıkça anlamaktayız.

Bazı örnekler vermek suretiyle konuyu açıklamak gerekirse:

#### **a. Hammad b. Ebi Süleyman (120/738)**

Ma'mer b. Raşid (153/770), hemşehrisi Hammad b. Ebi Süleyman'ı "Mürkienin adamı" olarak itham eder, meşhur hafız Zehebi de, onun ircasının "Fukaha İrcası" olduğunu, "bu da onların namazı ve zekatı imandan saymamaları, iman: kalpteki yakın ve dil ile ikrardır" demeleridir. Buna göre -hadisçilerle fukaha arasındaki- ihtilaf lafzidir. Ancak ircanın aşırı ve bidat olanı "imanla beraber farzları terketmek zarar vermez" diyenlerin sözüdür şeklinde açıklar."<sup>(84)</sup>

#### **b. Muhammed b. Hasan eş-Şeybani (189/804)**

İshak b. Rahuye'den (238/853), Yahya b. Adem'i (203/818) şöyle derken işittim: Kadı Şerik (177/793) Mürkienin şahitliğini geçerli saymazdı. Muhammed b. Hasan -eş-Şeybani-, huzurunda şahitlik yaptı, şahadetini reddetti. Bu kendisine sorulduğunda:

فقال: أنا لا أجزى شهادة من يقول: الصلاة ليست من الإيمان

"Namaz, imandan değildir diyenin şahadetini geçerli saymam demiştir."<sup>(85)</sup>

Bu, Şerik'in İmam Muhammed'e namazı imanın asıl rüknünden saymadığı için, ona mürcie dediğini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte İmam

(82) Pezdevi, a.g.e, s. 146.

(83) Kevserî, Te'nibu'l- Hatîb, s. 89- 91.

(84) Zehebi, Siyerü A'lami'n- Nübela, V, 233.

(85) İbn Hacer, Lisanu'l- Mizan (Haydarabad, 1331), V, 121-122; Leknevi, a.g.e, s. 369.

Muhammed, imanın tâat ile kemale erdiğini günahlarla da zayıfladığını, tâatın fayda, günahların da zarar verdiğini kabul etmektedir. Bunun ise sapıklıkla bir ilgisi yoktur. Öyle olsaydı, bizim de hadisçileri, amelleri imanın bir parçası kabul eden, dolayısıyla amel etmeyen veya büyük günah işleyen imandan çıkacağını söyleyen, itizali fikirle itham etmemiz gerekirdi. Halbuki hadisçilerin, itizali akımla hiçbir alakaları yoktur<sup>(86)</sup>. Aksine bu akımın aşırı düşmanlarıdır.

### c. Mis'ar b. Kidam (155/792)

Bu zat, hadisçilerin irca ile itham ettikleri, hatta bu görüşünden dolayı, Süfyan Sevri (161/778), Hasan b. Salih b. Hayy (169/786) ve Kadı Şerik'in, cenazesine iştirak etmedikleri bir alimdir<sup>(87)</sup>. Bunun sebebi Sevri ve diğer muhaddisler, İman "Söz ve ameldir, artar ve eksilir" görüşünde olmaları, aksi görüştekileri İrca bidatıyla itham itmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Zehebi,

قال أبو بكر بن عيَّاش: كان سفيان يُنكر على من يقول: العبادات ليست من الإيمان

"Ebubekir b. Ayyaş (193/808) dedi ki: Süfyan -es-Sevri- "İbadetler imandan değildir" diyenleri protesto ederdi"<sup>(88)</sup> diyerek Mis'ar'a karşı tavrı koymasının sebebini açıkça ifade etmektedir.

### d. Abdulaziz b. Ebi Revvad el-Ezdi el- Mekki (159/776)

Hadisçiler tarafından irca ile itham edilenlerden, Süfyan Sevri'nin bidat üzere öldüğünü insanlara göstermek için cenazesinde bulunduğu halde namazına iştirak etmediği bir alimdir<sup>(89)</sup>. Bununla birlikte ibadete aşırı düşkünlüğünde herkesin ittifak ettiği bir kişi, Abdullah b. Mübarek "İnsanların en çok ibadet edenlerinden"<sup>(90)</sup> dediği, abid ve zahid bir insandır. İbn Sa'd ise onun hakkında "İbadet, takva ve salah ile tanınan bir kimseydi"<sup>(91)</sup> demektedir.

İrca ile ithamlarının sebebi mezhep farklılığından kaynaklandığını Yahya b. Süleym şöyle açıklamaktadır: "Abdulaziz b. Ebi Revvad ve Ebu Hanife imanda istisnada bulunmazlar, -yani ben inşaallah müminim demezlerdi- Süfyan

(86) Bkz. Tehanevi, Kavaid fi Ulumi'l- Hadis, s. 240; Leknevi, a.g.e. ve yer.

(87) Bkz. İbn Sa'd, a.g.e, VI, 365; Zehebi, Mizanu'l - l'tidal IV, 99; a. mlf. Siyeru A'lami'n- Nübela, VII, 165, 173.

(88) Zehebi, Siyer, VII, 252.

(89) Zehebi, Siyer, VII, 165, 186, 273.

(90) Zehebi, Siyer, VII, 184.

(91) İbn Sa'd, a.g.e, V, 493.

Sevri ise istisnada bulunurdu"<sup>(92)</sup>.

**e. İbrahim b. Tahman el-Heravi en-Nisaburi el-Bağdadi el-Mekki (163/780)**

İrca ile itham edilenlerden bir diğer alimdir. "Ebu Davud derki: Serahs halkından, sika birisidir. Hacca gitmek için yola çıktı. Nisabur'a gelince halkını Cehm'in (128/746) görüşünü benimsemiş buldu. Ve "burada bunları islah için ikamet haccdan daha faziletlidir" diyerek orada ikamet etti. Onları Cehm'in görüşünden İrcaya çevirdi."<sup>(93)</sup>

Burada Cehm'in görüşünden anlaşılan, İman konusundaki görüşü olmalıdır. Cehm'e göre "İman: Allah'ı bilmek, küfür ise Allah'ı bilmemektir."<sup>(94)</sup> Çünkü yukarıdaki sözden sonra Zehebi "iman konusunda biraz ırcaya meylediyor" demektedir ve arkasından da şu rivayeti nakletmektedir:

"Ebu's-Salt Abdusselam b. Salih el-Herevi dedi ki: Süfyan b. Üyeyne'nin (198/814) "Bize, Ebu Reca Abdullah b. Vâkid'dan daha üstün bir Horasanlı gelmedi" dediğini duydum. Ben de ona "İbrahim b. Tahman'a ne dersin? dedim. O mürcidir dedi. Sonra, Ebu's-Salt şöyle dedi: Onların bu ırcası kötü mezhep olan "İman, amelsiz sözden ibarettir, ameli terketmek imana zarar vermez" şeklindeki görüş değildir. Aksine onların ırcası, günahları sebebiyle insanları tekfir eden Haricilere ve diğerlerine reddiye olmak üzere, Allah'tan günahkar olanlar için mağfiret ummalarıdır. Biz de öyleyiz. Veki'i (197/813) şöyle derken işittim: Süfyan Sevri'nin son görüşünde şöyle dediğini duydum: "Biz, dinimizi din olarak kabul eden, namazımızı kılan, bütün büyük günah sahipleri için, her ne amel yaparlarsa yapsınlar, Allah'tan -mağfiretlerini- ümit ediyoruz."<sup>(95)</sup>

Büyük günah işleyenler için Allah'ın affını ümit etmek, onları günahlarından dolayı tekfir etmemek bütün Ehli sünnetin görüşüdür<sup>(96)</sup>. Eğer bu görüşte olanları irca ile itham edecek olursak bütün Ehli sünneti irca ile itham etmemiz gerekir. Böşle bir davranışın tutarsızlığı ise apaçık ortadadır.

(92) Mekki, a.g.e, s. 72; Ayrıca bkz. Beyhaki, el-İtikad ve'l-Hidaye İla Sebil-i-Reşad (tsh. Kemal Yusuf el-Hut, Beyrut, 1983), s. 120.

(93) Zehebi, Siyer, VII, 380.

(94) Bağdadi, el-Fark 128; Bkz. Eş'ari, a.g.e, 132.

(95) Zehebi, Siyer, VII, 380, Ayrıca bkz. Hatib, Tarihu Bağdad, VI, 106-109; İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib, I, 131.

(96) Ahmed b. Hanbel, Akidetuhu (Tabakatu'l-Hanabile, II, 267); Eş'ari, a.g.e, s. 293-294; Leknevi, a.g.e, s. 363.

Bundan dolayı İbnü'l-Vezir el-Yemani (840/1436) yukarıdaki görüşe "Recâ" adını verir ve bunun Ehli sünnetin ve Selefin görüşü olduğunu söyleyerek şöyle tarif eder: "Recâ: Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez. Bunun dışındaki -günahları- dilediği kimselere affeder" demektir...İrca ise "Allah ehli tevhide şirkin dışındaki günahları da kesinlikle affeder" demektir." (97)

Hafız Zehebi "Süleymani'nin<sup>(98)</sup> (404/1013) "Mis'ar, Hammad b. Ebi Süleyman, en- Numan -Ebu Hanife-, Amr b. Murra (116/733), Abdulaziz b. Ebi Revvad, Ebu Muaviye (195/811) -Muhammed b. Hazim-, Ömer b. Zerr (153/770) -daha başkalarının adını da saydı- Mürciedendi sözüne itibar edilmez.

Ben (Zehebi) derim ki "İrca ulemanın ileri gelenlerinden bir kısmının mezhebidir. Bu görüşte olanlara cephe alınmaz."<sup>(99)</sup>

Bütün bunlardan açıkca anlaşılıyor ki Hadisçilerin Ebu Hanife ve adları geçen diğer alimleri irca ile itham etmelerinin sebebi, İmamın ve onun görüşünde olanların ameli imandan bir cüz kabul etmeyip, imanda artma ve eksilmenin ve istisnânın olmayacağı görüşünde olmalarıdır.

### 5. Bazı mezhepler tarihi yazarları

Mezhepler tarihi yazarları içerisinde Ebu Hanife'ye İrca görüşünü nisbet edenler, yahut onu Mürcieden veya fırkalarından sayanlar da görülmektedir. Bunların bir kısmı Ehli sünnet, diğer bir kısmı ise ehli sünnetin dışında kalan mezheplere mensup kişilerdir. Bunların en başında, Eşariyye ekolünün imamı gelmektedir. Şimdi bu yazarların görüşleri üzerinde duralım.

#### a. Ebu'l- Hasan Ali b. İsmail el- Eş'ari (324/935)

Eş'ari, Mürcie fırkalarını sayarken dokuzuncu kol olarak Ebu Hanife ve ashabını göstermektedir. Biz, Eş'ari'nin Ebu Hanife'ye nisbet ettiği görüşü içeren metin ile, zamanında Eş'ari ekolünün ileri gelen temsilcilerinden birisi konumunda bulunan, aynı sahada eser veren, bu eserinde şeyhinden büyük çapta istifade eden Şehristani'nin aynı görüşü içeren, fakat Mürcienin Gassaniye kolunun liderine nispet ettiği metni burada yanyana vermek suretiyle aradaki aynılığın kolaylıkla görülmesini sağlamış olacağız.

(97) İbnü'l- Vezir, İsarü'l- Hak ala'l- Halk, s. 369.

(98) Ebu'l- Fadl Ahmed b. Ali b. Amr el- Beykendi, el- Buhari.

(99) Zehebi, Mizanu'l- İtidal, IV, 99.

**Şehristani: el-Milel ve'n-Nihal**

الغسانية: أصحاب غسان الكوفي زعم:

- ١- أن الإيمان هو المعرفة بالله تعالى وبرسوله والإقرار بما أنزل الله، وبما جاء به الرسول في الجملة دون التفصيل.
- ٢- والإيمان لا يزيد ولا ينقص.
- ٣- وزعم أن قائلًا لو قال: أعلم أن الله تعالى حرم أكل الخنزير، ولا أدري هل الخنزير الذي حرّمه هذه الشاة أم غيرها؟ كان مؤمنًا.
- ولو قال: أعلم أن الله فرض الحج إلى الكعبة، غير أنني لا أدري أين الكعبة؟ ولعلّها بالهند، كان مؤمنًا.
- ومقصوده أن أمثال هذه الاعتقادات أمور وراء الإيمان، لا أنه شاكًا في هذه الأمور. فإن عاقلًا لا يستجيز من عقله أن يشك في أن الكعبة إلى أي جهة هي، وأن الفرق بين الخنزير والشاة ظاهر.<sup>(100)</sup>

**Eş'ari: Makalatu'l-İslamiyyin**

الفرقة التاسعة من المرجئة «أبو حنيفة وأصحابه، يزعمون:

- ١- أن الإيمان: المعرفة بالله والإقرار بالله، والمعرفة بالرسول والإقرار بما جاء من عند الله في الجملة دون التفسير.<sup>(101)</sup>
- ٢- وذكر أبو عثمان الأدمي: أنه اجتمع أبو حنيفة وعمر بن أبي عثمان الشّمّزي بمكة، فسأله عمر فقال له: أخبرني عمّن زعم أن الله سبحانه حرم أكل الخنزير، غير أنه لا يدري لعل الخنزير الذي حرّمه الله ليس هي هذه العين، فقال: مؤمن. فقال له عمر: فإنه قد زعم أن الله قد فرض الحج إلى الكعبة غير أنه لا يدري لعلها كعبة غير هذه بمكان كذا، فقال: هذا مؤمن، قال فإن قال: أعلم أن الله سبحانه بعث محمدًا وأنه رسول الله غير أنه لا يدري لعله هو الزنجي، قال: هذا مؤمن.

ولم يجعل أبو حنيفة شيئًا من الدين مستخرجًا، إيمانًا.

- ٣- وزعم أن الإيمان لا يتبعّض ولا يزيد ولا ينقص ولا يتفاضل الناس فيه.<sup>(102)</sup>

(100) Şehristani, a.g.e, I, 141.

(101) دون ifadesi, Şehristani ve Bağdadi'nin (el-Fark, 123) ifade ettiği gibi دون التفصيل şeklinde olması daha uygundur.

(102) Eş'ari, a.g.e, 138- 139.

Bu iki metni karşılaştıracak olursak, ikisi arasında üç konuda aynılık görmekteyiz.

1. Her iki metinde de iman, Allah'ı ve Rasülünü bilmek, ikrar etmek ve onlardan geleni detaylı olarak değil de icmalen kabul etmek şeklinde tarif edilmiştir.

2. Her iki metinde de imanın artıp eksilmeyeceği vurgulanmaktadır.

3. Her iki parçada da Allah ve Rasulünden geleni icmalen ikrar ettikten sonra, bunun, detayında veya te'vilinde yapılan yanlışlıkların imanı etkilemeyeceği örneklerle ifade edilmektedir.

Ancak iki kaynakta geçen görüşlerin sahibini belirlemede çok ciddi farklılık söz konusudur. Eş'ari yukarıdaki görüşün sahibi ve çizilen senaryonun kahramanı olarak Ebu Hanife'yi göstermektedir. Şehristani ise bunu Halis Mürcienin kollarından birisi olan Gassaniye'nin müessisi Gassan'a nispet etmektedir.

Kanaatimizce Eş'ari'nin Makalat'ındaki *أبو حنيفة وأصحابه* ibaresi buraya sonradan birileri tarafından ilave edilmiş; orjinal metin değiştirilmiş olmalıdır. Bunun orjinali *الفرقة التاسعة من المرجئة، غسان وأصحابه* olabilir. Bu kanaatimizi destekleyen hususlara gelince:

**aa.** Yazma eserler konusunda otorite olarak kabul edilen büyük Türk bilgini Muhammed Zahit el- Kevseri (1371/1952), elimizdeki matbu "Makalat" nüshalarının bir tek asıldan çoğaltıldığına, bunun da Haşeviyye'nin önde gelenlerinden birisinin elinde bulunduğu, onların da Ehli sünnete ait kitapları tahrifte mahir olduklarına, dolayısıyla ne kitabın ismine, ne de içindeki bilgilerin Eş'ari'nin kaleminden çıktığına güvenilemeyeceğine dikkat çekmektedir<sup>(103)</sup>. Aynı şekilde asrımız değerli araştırmacılarından, aynı zamanda koyu bir eşari ve savunucusu<sup>(104)</sup> Mısırlı alim Ali Sami en-Neşşar da aynı hususa işaret etmektedir<sup>(105)</sup>.

Nitekim kitabı tahkik edip yayınlayan Helmutt Ritter de eldeki mevcut dört nüshanın tek bir nüshadan çoğaltıldığını, kitaba yazdığı önsözde belirtmiş<sup>(106)</sup>, ancak konuyu aydınlatacak herhangi bir araştırmada ve Eş'ari'nin bu eserini diğer eserleriyle karşılaştırmada bulunmamıştır.

(103) Kevseri, *İşaratu'l- Meram Mukaddimesi*, s. 7.

(104) Neşşar, a.g.e, I, 25, 521- 524.

(105) Neşşar, a.g.e, I. 527.

(106) Ritter, *Makalat Önsözü*, s. ٢٠.

Keza, Eş'ari'nin "İbane"sine bir ek yazan Mevlevi İlayet Ali el-Haydarabadi de bu bölümün kitaba tahrif edilerek sokulduğunu, kendi kaleminden çıkmadığını zannı galibini tercih edenlerdendir<sup>(107)</sup>.

**bb.** Eş'ari, Mürcie'nin halis, kaderiyye ve harici kollarının tamamını adlarıyla bir bir saymasına ve onun kollarını en detaylı bir şekilde veren kimse olmasına karşılık, Halis Mürcieden bir kol olan Gassaniye'yi müstakil olarak zikretmemiş, sadece "Mürcieden 9. Kol: Ebu Hanife ve Ashabı" içerisinde

وَأَمَّا غَسَّانٌ وَأَكْثَرُ أَصْحَابِ أَبِي حَنِيفَةَ، فَإِنَّهُمْ يَحْكُونَ عَنْ أَسْلَافِهِمْ أَنْ . . .  
ibaresiyle önemsiz, yan bir bilgi olarak geçirmiştir.

Ayrıca yukarıda **أَبُو حَنِيفَةَ وَأَصْحَابِهِ** başlık olarak verildikten sonra burada ikinci kez zikredilmeleri ifadede bir düşüklük de meydana getirmektedir.

**cc.** Eş'ari'den sonra gelen ve onun talebesinin talebesi olan, Abdulkahir el- Bağdadi, Eş'arinin kitabındaki görüşü ve iftirayı Ebu Hanife'ye nisbet etmemiştir. Aksine onu ve Şafii'yi -daha önce de işaret ettiğimiz gibi- fakihlerden ilk kelimciler olarak nitelemiştir. Şayet şeyhinin kitabında Ebu Hanife'ye nispet edilen ırcayı bulmuş olsaydı, onu mutlaka zikrederdi. Çünkü onun hanefilerle arası iyi olmadığı bilinmektedir.

Nitekim zamanındaki hanefilerin şeyhi, Yusuf b. Muhammed Ebu Abdillâh el- Cürcani'ye

كِتَابٌ فِي نَقْضِ مَا عَمِلَهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْجُرْجَانِيُّ فِي تَرْجِيحِ مَذْهَبِ أَبِي حَنِيفَةَ

adında bir reddiye yazdığı bilinmektedir<sup>(108)</sup>. Keza Ebu'l- Hüseyin el-Malati (377/987), Ebu'l- Muzaffer el- İsfarayini (471/1078), Fahrettin er-Razi (606/1209), mezhepler ve şahıslar hakkında geniş araştırma ve bilgiye sahip olduğu bilinen İbn Teymiyye<sup>(109)</sup> gibi mezhepler tarihi yazar ve otoriteleri böyle bir görüş ve olayı Ebu Hanife'ye nispet etmemişlerdir.

Aksine İbn Teymiyye, Eş'ari'nin çeşitli mezhep ve şahısların görüşünü Mutezile'nin kitaplarından naklettiğine, onların da muhalifleri hakkında insaflı davranmadıklarına dikkat çektikten sonra, "Şüphesiz Ebu Hanife'nin -her ne kadar insanlar bazı konularda ona muhalefet edip, tavır alsalar da- ilmi, anlayışı ve fıkhi konusunda hiçbir kimse şüphe etmez. Bununla birlikte teşni için

(107) Haydarabadi, Mevlevi İlayet, Damimetu'l- İbane, (Katar, ?), s. 350, 354-356.

(108) Bu kitaptan bazı pasajlar için bkz. es-Sübki, Tacüddin Abdülvehhab b. Ali, Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra (thk. Mahmud et-Tanâhi ve arkadaşı, Kahire, 1967), V, 145-148.

(109) İbn Teymiyye, Minhacü's-Sünne, IV, 131.

ondan bazı görüşler naklederler ki, şüphesiz bu ona açık bir iftiradır. Örneğin domuz meselesi vb...<sup>(110)</sup> sözleriyle bu görüşün ona yapılmış bir iftira olduğunu açıkça ifade eder.

**dd.** Şayet Eş'ari'nin Ebu Hanife'yi Mürcieden saydığı sabit olmuş olsaydı, hanefi kelmacılar tarafından ona birtakım reddiyelerin yazıldığına şahit olurduk. Halbuki bu konuda son dönemlere kadar ciddi bir tenkide raslamamaktayız. Ancak, hanefi kelmacıların önde gelenlerinden Ebu'l-Yüsr el-Pezdevi (493/1099), Peygamberimizin, Cebrail'in a.s. iman nedir sorusuna verdiği cevapta sadece imanın temel rükünlerini saymakla yetinmesi, davetinde de aynı metodu takip etmesinden hareketle, Ehli sünnet icmali imanın yeterli olduğu, tafsili imanın herkes için mümkün olamayacağından farz olmadığı görüşünde olduğunu ifade ettikten sonra, Eş'ari'nin Ebu Hanife'ye nispet ettiği görüşle ilgili olarak şöyle demektedir.

حتى روي عن أبي حنيفة أن من آمن بمحمد صلى الله عليه وسلم ولم يخطر بباله أنه عربي أو أعجمي، يكون مؤمناً حقاً. وكذا من اعتقد حرمة الخنزير ولا يعرف الخنازير، يكون إسلامه تاماً.

وقد روى الأشعري هذا الكلام عن أبي حنيفة، وخطأه، والخطأ ما قال الأشعري.

"Hatta Ebu Hanife'den şöyle rivayet edilmiştir: Bir kimse Hz. Muhammed'e s.a.v. iman etse, onun Arap mı Acem mi olduğu aklına gelmese, o kimse gerçek mümindir. Aynı şekilde domuz etinin haram olduğuna inanır da domuzu tanımasa, o kişinin müslümanlığı tamdır.

Eş'ari bu sözü Ebu Hanife'den rivayet ederek hatalı bulur. Oysa Eş'ari'nin dediği hatadır.<sup>(111)</sup>

Ancak burada iki husus dikkatimizi çekmektedir.

**aaa.** Pezdevi'nin yukarıda orjinalini verdiğimiz ifadesinde Eş'ari'nin Ebu Hanife'yi Mürcieden saydığına dair en ufak bir işaret yoktur. Eğer Pezdevi buna rastlamış olsaydı onu nakleder ve tenkit ederdi. Çünkü Eş'ari'nin eserlerinin çoğunu incelemiş, hanefilere muhalefet ettiği meselelere işaret edip tenkit etmiş, hatta ancak bu meseleleri bilenlerin Eş'ari'nin kitaplarına bakabileceği görüşünü savunmuştur<sup>(112)</sup>.

(110) İbn Teymiyye, Minhacü's-Sünne, II, 619-620. Ayrıca bkz. Kevseri, Tenbihu'l-Hatib, s. 75-79.

(111) Pezdevi, a.g.e, s. 152; Gölcük, Şerafettin, Ehli Sünnet Akaidi, (İstanbul, 1980), s. 218.

(112) Pezdevi, a.g.e, s. 2; Gölcük, a.g.e, s. 2.

**bbb.** Eş'ari'nin Ebu Hanife'ye nispet ettiği metin ile Pezdevi'nin metni arasında çok açık fark mevcuttur. Pezdevi'nin metninde İmam Ebu Hanife, iman esaslarına icmalen iman eden kişinin, bu esasların birisinde herhangi bir problemle karşılaşmadığı sürece, imanının yeterli ve geçerli olacağı konusu vardır.

Bu ise, Ehli sünnetin görüşüdür<sup>(113)</sup>. Eş'ari'nin ibaresinde ise -belki de Ebu Hanife'nin bu görüşünden hareketle- Şehristani'nin de ifade ettiği gibi, değil bir müslümanın ve alimin, aklı başında bir kişinin söylemeyeceği çirkin isnatlar mevcuttur. Ayrıca Ebu Hanife bunları en mukaddes mekan olan Ka'be'de söylemekte, ona hiç kimse de itiraz etmemektedir. Buna benzer rivayetleri Hatib Bağdadi'de de görmekteyiz<sup>(114)</sup>.

**ee.** Eş'ari'nin bu iddiasını, Eşari ve Maturidiler arasındaki ihtilaflı meseleleri konu alan kitaplarda da görmemekteyiz<sup>(115)</sup>. Aksine Ebu Hanife ile Eş'ari arasındaki ihtilaflar hakkında "Kaside fi'l İhtilaf Beyne Ebi Hanife ve'l-Eş'ari" adlı eserin sahibi Tacüddin Abdülvehhab b. Ali es-Sübki (771/1369) babası Takiyyüddin es-Sübki'den (756/1355) iki imam arasındaki ihtilafların sadece üç meselede olduğunu naklettikten sonra, kendisi hanefiler ve eş'ariler arasındaki ihtilafların sayısını onüç meseleye çıkarmış ve kasidesinde bunları zikretmiştir. Bu kaside<sup>(116)</sup> ve aynı zamanda, Maturidi'ye nispet edilen "el-Akide" adlı risaleye yazdığı "es-Seyfu'l-Meşhur fi Şerhi Akideti Ebi Mansur"<sup>(117)</sup> adlı eserinde de bu konuya işaret etmemiştir.

**ff.** Eş'ari'nin rivayet ettiği haberin senedinde geçen Amr b. Ebi Osman eş-Şimmezi Mutezilenin ileri gelenlerindendir. İtizali fikirleri Vasıl b. Ata (131/748) ve Amr b. Ubeyd'den (144/761) almıştır<sup>(118)</sup>. Bunların büyük günah işleyenler hakkındaki görüşü, tevbe etmeden ölecek olurlarsa ebedi Cehennemde kalacaklardır, şeklindedir. Ebu Hanife ve Ehli sünnet bunların

(113) Pezdevi, a.g.e, s.151; Gölcük, a.g.e, 217; İbn Hazm, a.g.e, III, 293; Beyadi, İşaratu'l-Meram, s. 74.

(114) Hatib, a.g.e, XIII, 372.

(115) Bkz. Şeyhzade, Abdurrahim b. Ali, Nazmu'l-Feraid; Ebu Azabe, Hasan b. Abdulmuhsin, er-Ravzatu'l-Behiyye; İbn Kemalpaşa, Risaletu'l-Ihtilaf Beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Maturidiyye; Beyadi, İşaratu'l-Meram, s. 53-56.

(116) Bu kaside Müellifin "Tabakatü's-Safiyyeti'l-Kübra" adlı eserinde, III, 378-389 da mevcuttur.

(117) Bu eser Medine-i Münevvere'de Şeyhulislam Arif Hikmet Kütüphanesi, 118 (Mecami) de kayıtlıdır. Hocamız Prof. Dr. M. Saim Yeprem tahkik ederek yayınlamıştır.

(118) Sem'ani, Ebu Sa'd Abdülkerim, el-Ensab (Beyrut, 1988), III, 455.

durumlarını Allah'a bırakırlar.

Ebu'l-Beka (1094/1683), "Mürcie, büyük günah işleyenler hiç azap görmeyecek, azap ancak kafirler içindir, diyenlerdir. Mutezile, bunların kesin azap göreceğine hükmetmeme ve durumlarını -Ehli sünnetin mezhebinde olduğu gibi- Allah'ın ilmüne havale ederek, O, dilerse affeder, dilerse azap eder demeyi, irca olarak görmektedir...Bu itibarla Ebu Hanife Mürcieden kabul edilmiştir".<sup>(119)</sup> demektedir. Dolayısıyla senedinde kendi görüşünü taşımayanları Mürcieden sayan bir kimsenin rivayet ettiği haber kabul edilmez<sup>(120)</sup>.

Bütün bu saydıklarımız gözönünde bulundurulacak olursa Eşarinin Ebu Hanife'yi Mürcieden sayması ve ona hoş olmayan görüşleri nispet etmesi, kitabına sonradan sokulmuş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Aksi takdirde biz de İbn Hazm'in, onu ve Eş'arileri Mürcie<sup>(121)</sup>, hatta Mürcienin Ehli sünnete en uzak kolu<sup>(122)</sup> görmesini ve ona haksız yere yaptığı ithamları kabul etmemiz ve bunu da ilahi adaletin tecellisi, Ebu Hanife'ye yaptığıının karşılığı olarak görmemiz gerekir. Halbuki biz ne Eş'ari'nin Ebu Hanife hakkında söylediğini ne de İbn Hazm'in eş'arilere ve Eş'ari'ye yaptığı haksız itham ve ilzamları kabul ederiz.

### **b. Nevbahti, Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa (202/817)**

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Şia, Ehli sünneti Mürcie olarak adlandırmaktadır. Bu bağlamda şii Nevbahti de; Hz. Ali'nin şehadetini müteakiben, kendi ve Hz. Talha ve Zübeyr'le beraber olanların, Hz. Muaviye ile birleşerek bir fırka haline geldiklerini ifade ettikten sonra "Onlar müslümanların cemaati, ehli haşv, meliklere tabi olan ve her galip gelene yardım edenlerdir. Bunlara mürcie denildi. Çünkü onlar ihtilaf eden bütün tarafları dost edinirler. Tüm ehli kıbleyi görünüşte -mümin olduklarını ifade eden- ikrarları sebebiyle mümin olduklarını iddia ederler ve Onların hepsi için Allah'tan mağfiret umarlar" demektedir. Sonra da Ebu Hanife'yi, Ehli sünnetin önde gelen imamlarından biri olması hasebiyle, Mürcienin Amr b. Kays el-Mâsır'ın liderliğini yaptığı Mâsırıyye koluna mensup biri olarak tanıtmaktadır<sup>(123)</sup>.

(119) el-Kefevi, Ebu'l-Beka Eyyub b. Musa, el-Külliyat (nşr. Adnan Derviş, Beyrut, 1992), s. 869.

(120) Kevseri, Te'nibu'l-Hatib, s. 78; el-Fark, s. 123 (dipnot).

(121) İbn Hazm, a.g.e, III, 227; V, 5,74.

(122) İbn Hazm, a.g.e, II. 265.

(123) Nevbahti, a.g.e, s. 6-7. Nitekim diğer mezhep imamlarını da mürcieden saymıştır. Bkz. Neşşar, a.g.e, I, 243.

Aynı tavrı şii Ebu Hatim er-Razi'de de görmekteyiz<sup>(124)</sup>. Bunlar Ehli sünneti kendi fikirlerine karşı oldukları için ta'n maksadıyla irca ile itham etmişlerdir. Yoksa İsa Doğan'ın dediği gibi "Kebire sahibinin kafir olduğu tezine karşılık onun hükmünü Allah'a havale eden bir fıkır"<sup>(125)</sup> e sahip oldukları için değildir. Dolayısıyla Ehli sünneti ve Ebu Hanife'yi bununla ithamda isabetli de değildirler.

Buraya kadar Ebu Hanife'yi kimlerin irca ile itham ettikleri, sebepleri ve ithamlarının hangi anlama geldiği açıklığa kavuşturulmaya çalışıldı. Şimdi de Ebu Hanife'nin İrca konusunda kendi görüşleri ve İrcayı hangi anlamda kullandığı, kabul veya reddettiği konusu ele alınacaktır.

### C. EBU HANİFE VE İRCA

Herhangi bir şahsın belirli bir konuda görüşü araştırılırken, bizzat kendi eserleri veya kendisinden gelen sahih rivayetler, metbu bir kimse durumunda ise, tabilerinin takip ettikleri yol ve görüşleri kanalıyla araştırmak en doğru yoldur. Bu itibarla, Ebu Hanife'nin konumuzla ilgili eserlerine baktığımızda, bu konuya ait müstakil bir risale yazdığını, diğer eserlerinde de bu konuya temas ettiğini görmekteyiz. Acaba Ebu Hanife, eserlerinde irca'yı hangi anlamda kullanmıştır?

Ebu Hanife'nin eserlerine bakacak olursak irca'yı üç anlamda kullandığını görürüz.

**1. İrca:** Kimsenin bilgisi olmadığı konuda verilecek hükmü tehir edip, tevakkuf etmektir. İrcanın kaynağı kendisine sorulduğunda: "İrcanın aslı meleklerden gelmiştir. Allah, meleklerle isimlerin delalet ettiği eşyayı göstererek {Bana bunların isimlerini haber verin}<sup>(126)</sup> buyurdu. Bütün melekler hatadan ve ilimsiz olarak söz söyleyerek dalalet düşmekten korkup duraklayarak {Seni tenzih ederiz, senin öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur.}<sup>(127)</sup> dediler. Böylece bilmediği şeyi soran, sorduğu konuda aldırma'yı konuşan, isabet etmezse hatalı, isabet ederse ilimsiz ve cahilce söylediği için öğülmeyen kimse gibi bidat işlemediler. Bunun için Allah, {Bilmediğin şeyin peşine düşme, çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi bundan mesuldür.}<sup>(128)</sup> buyurur. Yani, gerçek olarak bilmediğini söyleme, demektir. Bu ayetle Allah, kesin bilgi olmadan zan ile konuşmak, incitmek, herhangi bir kimseye iftira atmaya ruhsat

(124) Yavuz, Yusuf Şevki, DİA, X, 142. (Razi, Kitabu'z-Zine, s.269 dan naklen).

(125) Doğan, İsa, a.g.e, s. 56-57.

(126) Bakara 2/31.

(127) Bakara 2/32.

(128) İsrâ 17/36.

vermemişken, nasıl olur da insanlar, kesin bilgileri olmadan zanla birbirlerine tecavüz eder ve ayıplarlar.”<sup>(129)</sup> Görülüyorki yukarıdaki anlamda irca meleklerin ve peygamberlerin yoludur. Allah da bu yolu müminlere emretmiştir. Hal böyle olunca melekler, peygamberler ve bütün müminler bu anlamda Mürcie olmuş olurlar.

**2. İrca:** Müslümanlardan savaşı, leyh ve aleyhlerinde kendilerinden başka şahit olmayan iki grup hakkında hükmü tehir etmek, iki taraftan biri isabetli ve mümin, diğeri hatalı ve kafir diye bir hüküm vermemektir<sup>(130)</sup>.

Bu anlamda bütün Ehli sünnet Mürciedir. Çünkü onlar, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan sahabeyi tekfir etmemektedirler<sup>(131)</sup>.

**3.** “Günah işleyenlerin cennetlik veya cehennemlik olduklarını söylemeden, onlar hakkındaki hükmü geciktirmen de ircadır. Zira insanlar bize göre üç sınıfa ayrılırlar.

Peygamberler ve peygamberlerin cennetlik olduklarını bildirdikleri kimseler cennetliktirler. İkinci kısım insanlar, müşriklerdir. Biz onların cehennemlik olduklarına şahadet ederiz. Üçüncü sınıf insanlar ise; Allah'ın birliğine inananlar zümresidir. Biz bu konuda tevakkuf ederiz. Onların cennet ve cehennem ehli olduklarına şahadet etmeyiz. Onlar için affı ummakla birlikte azaba çekileceklerinden de korkarız. Onlar Allah'ın buyurduğu gibi {İyi ameli kötü bir amelle karıştırmışlardır, olur ki Allah onların tevbelerini kabul eder}<sup>(132)</sup> der ve Allah'ın onları affedeceğini umarız. Keza {Allah şüphesiz ki, kendisine şirk koşulmasını affetmez. Ondan başkasını dileyeceği kimse için affeder}<sup>(133)</sup> buyurulmuştur. Bunun için günah işleyenlerin de günah ve hatalarının neticesinden korkarız.”<sup>(134)</sup> Bu anlamda irca Ehli sünnetin ittifakla benimsediği bir husustur<sup>(135)</sup>. Eğer irca bu ise, Ehli sünnetin hepsi mürciedir. Halbuki bu görüşü benimseyenler gerçekte Ehli sünnet ve Ehli adaletdirler.

“Bidat ehli hak ve doğruyu söyleyen kimseleri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır? Oysaki böyle isimlendirilenler,

(129) Ebu Hanife, el-Alim ve'l-Müteallim, s. 25-26, (trc. s. 30).

(130) Ebu Hanife, el-Alim ve'l-Müteallim, s. 26, (trc. s. 30-31).

(131) İbnu'l-Cevzi, a.g.e, s. 164, 170, 176; Ebu Ya'la, a.g.e, I, 30; II, 272; el-Üstüvâi, a.g.e., 41a.

(132) Tevbe 9/102.

(133) Nisa 4/48.

(134) Ebu Hanife, el-Alim ve'l-Müteallim, s. 26, (trc. s.31); İbn Abdilberr, el-İntika, s. 319-320.

(135) İbnu'l Cevzi, a.g.e, s. 174; Ebu Ya'la, a.g.e, I, 26; II, 267.

adl ve sünnet ehli kimselerdir.<sup>(136)</sup>»

Görüldüğü gibi Ebu Hanife irca ithamından rahatsız olmuş ve onu açıkça reddetmiştir. Ayrıca o, ameli imandan geriye bırakma veya onu hafife alma ve itibar etmeme gibi bir tavır içerisinde de olmamıştır. Bunun en açık delili bizzat imamın kendi hayatıdır. Bütün biyografi yazarları onun ibadete, Kur'an tilavetine aşırı düşkün olduğunda müttetikler. Bu konuyu özel bir başlık altında incelemektedirler<sup>(137)</sup>. Önemli olan da kişinin kâli değil hâlidir.

Zehebi, "İmamın geceleyin ibadete kalktığı, teheccüdü ve ibadete düşkünlüğü mütevatirdir"<sup>(138)</sup> demektedir.

Hocası Hammad b. Ebi Süleyman, onun hakkında şöyle şehadet eder: "Bu (Ebu Hanife), fıkhnın yanında geceleyin kalkar ve geceyi ihya eder."<sup>(139)</sup>

Ebu Asım en-Nebil: "Ebu Hanife çok namaz kıldığından dolayı direk diye adlandırıldı"<sup>(140)</sup> diye tavsif eder.

Şehristani ve Amidi de ameli hafife almadığı, ikinci plana atmadığına delil olarak çok amel işlemesini ve ameldeki titizliğini göstermektedirler<sup>(141)</sup>. Ayrıca Ebu Hanife mürcienin Gulat-ı Mürcie, Mürcie-i Dâlle denilen, ibahiyyeye kaçan grubuna da açıkça reddiyede bulunmaktadır. Diyor ki: "Mürcienin dediği gibi, iyiliklerimiz makbul, kötülüklerimiz de affedilmiştir, demeyiz. Fakat kim bütün şartlarına uygun, müfsit ayıplardan uzak amel işler ve onu küfür ve dinden dönme gibi şeylerle boşa çıkarmaz ve dünyadan mümin olarak ayrılırsa şüphesiz Allah onun amelini zayi etmez, bilakis kabul eder ve ondan dolayı sevap verir, deriz.

Allah'a ortak koşma ve küfür dışında büyük ve küçük günah işleyen, fakat tevbe etmeden mümin olarak ölen kimsenin durumu Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse ona Cehennem'de azap eder, dilerse affeder ve hiç azaba uğratmaz."<sup>(142)</sup> Nitekim el-Melik el-Muazzam (624/1232) "Ebu Hanife, Mürci, cehmi, bidatçı ve sapık fikirli kişinin arkasında namazı caiz görmezdi"<sup>(143)</sup>

(136) Ebu Hanife, Risale ila Osman el-Betti, s. 69, (trc. 81)

(137) Bkz. Saymeri, a.g.e, s.41-44; Zehebi, Menakibu'l-İmam Ebi Hanife (thk. Kevseri ve Ebu'l-Vefa el-Afgani, Beyrut, 1408), s. 20-28; İbn Hacer el-Heytemi, a.g.e, s. 50-53.

(138) Zehebi, el-Menâkib s. 20; İbn Hacer el-Heytemi, a.g.e, s. 50.

(139) İbn Abdilberr, el-İntika, s. 194.

(140) Saymeri, a.g.e, s. 46; Zehebi, Menakib, s.21; a. mlf, Mizanu'l-l'tidal, VI, 400.

(141) Şehristani, a.g.e, I, 141; Cürcani, Şerhu'l-Mevakif, s.631.

(142) Ebu Hanife, el-Fıkhı'l-Ekber, s. 61 (trc. s. 69).

(143) el-Melik el-Muazzam, es-Sehmu'l-Musib fi Kebidi'l-Hatib, (Beyrut, ?), s. 57.

ifadesini kullanarak, onun Mürcie'yi sapık fırkalardan saydığını beyan eder. Ayrıca en yakın öğrencilerinin de imamlarının görüşünde olduğunu onlardan gelen nakillerden anlamaktayız<sup>(144)</sup>.

Bazı alimler Mürcieyi ikiye ayırırlar. Bir kısmı, yukarıda da ifade edildiği gibi, günah işleyen kimseler, günahları ölçüsünde azap gördükten sonra Cehennem'de ebedi kalmayacağını, Allah onları dilerse affeder hiç azap etmez, diyenlerdir. Bazı alimler bunlara, Ehli sünnet Mürciesi veya Fukaha Mürciesi<sup>(145)</sup> demektedir, Ebu Hanife, fakih ve hadisçilerin çoğunu bu sınıfta değerlendirmektedirler.

Diğer kısma ise, Ehli Kelam mürciesi ve Ehli Dalâl mürciesi tabirini kullanmaktadırlar.

Kanaatimizce, artık kavramlar yerleştikten ve bugün Mürcie deyince "Küfürle birlikte taat fayda, imanla birlikte masiyet zarar vermez" görüşünde olanlar akla geliyorsa, bu kavramı ne Ebu Hanife ne de onun dışındaki alimlere nispet etmek doğru olmaz. Böylece bu alimlerimizle, ibahiyye'ye kayan sapık görüş sahiplerini aynı kefeye koymamış oluruz. Nitekim, çağdaş mezhepler tarihi yazarlarından biri olan Ebu Zehra ve bazı araştırmacılar da bu kanaati taşımaktadırlar<sup>(146)</sup>. Çünkü Mürcie adı alimler nezdinde kabul görmeyen bir lakaptır. Bunun adı Sünnet Mürciesi olsa dahi. Ayrıca alimlerimizin ekseriyeti sapık mezhepleri sayarlarken onların içerisinde Mürcieyi saymışlardır.

Abdullah b. Mübarek ve Yusuf b. Esbat şöyle diyor: "Bidat mezheplerin aslı dört mezheptir. Bunlar Şia, Havaric, Mürcie ve Kaderiyye'dir"<sup>(147)</sup>. Nitekim el-Melik el-Muazzam (624/1232) "Ebu Hanife Mürci, cehmi, bidatçı ve hevasına uyanın arkasında namazı caiz görmezdi" demektedir.

Mürcienin sapık fırkalardan olduğu görüşüne hanefiler de katılmaktadır.

(144) Üstüvâî, a.g.e., 54 b; el-Melik el-Muazzam, a.g.e, s. 122,126.

(145) Şehristani, a.g.e, I, 141; Cürçani, Şerhu'l-Mevakif, s. 631; ibn Teymiyye, Minhac'u's-Sünne, V, 284-288; Zehebi, Siyer, V, 233; Leknevi, a.g.e, s. 360-361; İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelam (İstanbul, 1339-40), I, 123 (Yeni Baskı, Sabri Hizmetli, Ankara, 1981), s. 85-86.

(146) Bkz. Ebu Zehra, Tarihu'l-Mezahib, I, 137; a. mlf, Ebu Hanife, s. 177; Ebu'l-Hayr, Akidetu'l-Islam, s. 209; İbلاغ, İnyetullah, Ebu Hanife el-Mütekellim (Kahire, 1971), s. 188.

(147) İbn Ebi Asım, Ebubekir Amr, Kitabus-Sünne, (thk, el-Elbani, Beyrut, 1985), s. 449; Âcurrî, Ebubekr Muhammed b. Hüseyin, eş-Şeria, s. 15 (thk. Muhammed Hamid Fakî); İbn Hazm a.g.e, IV, 265; İbn Teymiyye, Der'u Tearuzi'l-Akli ve'n-Nakl, (thk. Muhammed Reşad Salim, Riyad, 1981) V, 302; VII, 110.

Nitekim Ebu Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî (318/930) "*Kitabu'r-Red ala Ehli'l-Ehva*" adlı eserinde sapık mezhepleri Kaderiyye, Cehmiyye, Rafida, Harûriyye, Cebriyye, ve Mürctie, olarak saymaktadır. Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî de bu mezhepleri ve görüşlerini şiddetle tenkit etmektedir.

İkinci bir husus da Mürkienin zemmine dair nakledilen hadislerdir. Her ne kadar bu hadislerin sıhhati hakkında söz söyleniyorsa da, alimlerin bu fırkaya bakış açısını yansıtmaları bakımından önemlidir.

## SONUÇ

İrca çeşitli dönemlerde, değişik mezhebe mensup kişiler tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. Mürctie, ilk dönemde Cemel ve Sıffîn'e katılan sahâbe başta olmak üzere, büyük günah işleyenleri tekfir eden Hâricîler'e veya onları imandan çıkarıp "Menzile beyne'l-Menzileteyn"e yerleştiren Mutezileye karşı olan ve büyük günah işleyenler hakkında hüküm vermeyip, onların durumlarını Allah'a havale edenlere verilen bir ad iken, sonraları küfürle birlikte tâatın fayda vermediği gibi, iman'la birlikte işlenen günahların zarar vermeyeceğini savunanlara verilen bir isim haline dönüşmüş ve bu anlamda yerleşmiştir.

Ümmeti bir günahattan dolayı tekfir eden Hâricîler, günahkarları imandan çıkarıp "Menzile beyne'l-Menzileteyn"e yerleştiren Mutezile, Ebu Hanîfe'yi bu konuda kendilerine muhalefetinden dolayı irca ile itham etmişlerdir. Aynı şekilde Şia da sünîî imamların önde gelenlerinden biri olduğu için onu ırcaya nispet etmiştir. Hadisçiler ise, ameli imandan bir cüz saymadığı, kendileri gibi imanda istisna görüşünde olmadığı ve hadislerle ameldeki izlediği metodu ve hasetlerinden dolayı onu Mürctiden göstermeye çalışmışlardır.

Eşar'î de Ebu Hanîfeyi, Mürkienin dokuzuncu kolu olarak göstermiştir. Ancak bunun, Eşar'î'nin kitabına sonradan ilâve ve bu paragrafın tahrîf edildiği kanaatine varılmıştır.

İrca, bazı alimler tarafından Sünnet ve Bidat ırcası şeklinde ikiye ayrılmış ve birinci görüşte olanlara Sünnet veya Fukahâ Mürctesi, ikinci görüşte olanlara da Dalâlet veya Kelam Mürctesi adı verilmiştir. Ancak, günümüzde Mürctie deyince, küfürle birlikte tâatın fayda vermediği gibi, imanla birlikte işlenen günahların zarar vermeyeceğini söyleyen sapık görüş sahipleri akla gelmektedir. Bu sebeple, Ebu Hanîfe gibi ümmetin üçte ikisinin ictihatlarıyla amel ettiği ve İslamı onun anlayışı doğrultusunda yaşadığı bir imamı, ırcaya nispet etmemek ve sadece isimde bile olsa, onlarla birlikte aynı isim altında birleştirmemek daha doğru bir davranış olmalıdır.

**BİBLİYOGRAFYA**

- Âcurrî, Ebubekir Muhammed b. Hüseyin (360/970), *eş-Şerîa*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, Kahire, ?.
- Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned*, Kahire, 1313.
- *Akîdetu Ahmed b. Hanbel* ( Tabakâtu'l-Hanâbile II içinde ).
- Ali el-Kârî, Nûreddîn Ali b. Sultan Muhammed (1014/1605), *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, Beyrut, 1984.
- *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l Ahbârî'l-Mavdûa*, thk. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut, 1406.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir (429/1037), *Usulu'd-Dîn*, İstanbul, 1928.
- *el-Fark beyne'l-Firak*, thk. Zahid el-Kevserî, Kahire, 1948.
- *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Albert N. Nader, Beyrut, 1983.
- Bâkillânî, Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib (403/1013), *Temhîdu'l-Evâil*, thk. İmâduddîn Ahmet Haydar, Beyrut, 1987.
- Beydâdî, Kemalüddîn (1098/1687), *İşârâtu'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*, thk. Yusuf Abdurrezzâk, Kahire, ?.
- *el-Usûlu'l Munîfe*, thk. İlyas Çelebi, İstanbul, 1996.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin (458/1065), *el-l'tikâd ve'l-Hidâye*, tsh. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, 1983.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, 1981.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd (393/1002), *es-Sihah*, thk. Ahmet Abdulğafûr Attâr, Kahire, 1402.
- Cürcânî, Seyyid Şerif (816/1413), *Şerhu'l-Mevâkif*, İstanbul, 1276.
- *et-Ta'rîfât*, İstanbul, 1327.
- Doğan, İsa, *Mürcie ve Ebu Hanîfe*, Samsun, 1992.
- Ebu Hanîfe (150/767), ( İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri, İstanbul, 1980 ):
- *el-Âlim ve'l-Muteallim*.
- *el-Fıkhu'l-Ebsat*.
- *el-Fıkhu'l-Ekber*.
- *Risâletuhû ilâ Osmân el-Bettî*.
- Ebu'l Hayr, Muhammed Eyyûb Ali, *Akîdetu'l-İslâm ve'l-İmâm el- Mâturîdî*, Dakka, 1983.

- Ebu Zehra, Muhammed (1394/1974), *Târihu'l-Mezâhibu'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l Arabî.
- *Ebu Hanîfe*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ?.
- Eşâ'rî, Ebu'l Hasan (324/935), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'h-Tilâfi'l-Musallîn*, thk. Ritter, Helmut, İstanbul. 1931.
- Gölcük, Şerâfeddîn, *Ehl-i Sünnet Akâidi* (Pezdevî'den tercüme), İstanbul, 1980.
- Halebî, İbrahim b. Mustafa (1190/1776), *el-Lum'a*, thk. Kevserî, Kahire, 1939.
- Hatîb, Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî (463/1071), *Târihu Bağdâd*, Beyrut, ?.
- Haydarâbâdî, Mevlevî İnâyet, *Damîmetu'l-İbâne*, Katar, ?.
- Hizmetli, Sabri, Yeni İlm-i Kelam (yeni baskı), Ankara, 1981.
- İblâğ, İnâyetullâh, *Ebu Hanîfe el-Mütekellim*, Kahire, 1971.
- İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf (463/1070), *Câmiu Beyânî'l-İlmi ve Fadlih*, Beyrut, 1978.
- *el-İntikâ fi Fadâilî'l-Eimmeti's-Selâse*, thk. Abdulfettâh Ebu Gudde, Beyrut, 1997.
- İbn Ebi Âsım, Ebu Bekr Amr (287/900), *Kitâbu's-Sünne*, thk. el-Elbânî, Beyrut, 1985.
- İbn Ebi'l-İz, Ali b. Ali, (792/1389), *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahaviyye*, thk. Şuayb Arnavut ve arkadaşları, Beyrut, 1416.
- İbn Ebi Ya'la, Ebu'l Huseyn Muhammed b. Muhammed (526/1131), *Tabakatu'l-Hanâbile*, Beyrut, ?.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbuddîn Ahmed (852/1448), *Hedyu's-Sârî*, tsh. Muhibbuddîn el-Hatîb.
- *Lisânu'l-Mîzân*, Haydarâbâd, 1331.
- *Tehzîbu't-Tehzîb*, Haydarabad, 1325.
- İbn Hacer el-Mekki, Şihâbuddîn Ahmed (973/1565), *el-Hayrâtu'l-Hisan fi Menâkıbi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Beyrut, 1983.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtu'l 'Ayân*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire, 1948.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (456/1064), *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, thk. Abdurrahman Umeyra, Cidde, 1982.
- İbn Kemâl Paşa, Ahmed b. Süleymân (940/1534), *Risâletu'l-Kazâ ve'l-Kader* (Resâil İbn Kemâl Paşa, İstanbul, 1316 içinde).

- İbn Mende, Muhammed b. İshak (395/1004), *el-İmân*, thk. Ali el-Fakihî, Medine, 1981.
- İbnu'n -Nedîm (385/995), *el-Fihrist*, Beyrut, ?.
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut, ?.
- İbn Teymiyye, Ebu'l Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm (728/1328), *Minhâcû's-Sünne'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed Reşat Salim, Kahire, 1989.  
– *Der'u Teârudi'l-Akli ve'n-Nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Riyad, 1981.
- İbnu'l Cevzî, Abdurrahman (595/1198), *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Beyrut, 1982.
- İbnu'l Esîr, Mecdüddin Ebu's-Saâdât el-Mubarek b. Muhammed (606/1209), *en-Nihâye fi Garibi'l Hadîs*, thk. Mahmud et-Tanâhi ve arkadaşları, Kahire, 1383.  
– *Câmiu'l-Usûl fi Ahâdisi'r-Rasûl*, thk. Abdulkadir Arnavut, Beyrut, 1972.
- İbnu'l Vezîr (840/1436), *İsâru'l-Hakk ala'l-Halk*, Beyrut, 1983.
- İrfan Abdulhamit, *İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, trc. Yeprem, M. Saim, İstanbul, ?.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul, 1339-1340.
- İsferâyînî, Ebu'l Muzaffer (471/1078), *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, thk. Zahit el-Kevserî, Kahire, 1940.
- Kâdî Abdulcebbâr b. Ahmed (415/1024), *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, thk. Abdülkerîm Osman, Kahire, 1965.
- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn (1332/1913), *el-Cerhu ve't-Ta'dîl*, Beyrut, 1981.
- Kefevî, Ebu'l Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ, (1094/1683), *el-Küllîyyât*, nşr. Adnân Dervîş, Beyrut, 1992.
- Kerderî, Hâfizüddîn b. Muhammed (827/1423), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut, 1981.
- Kevserî, Muhammed Zâhid (1371/1952), *Fikhu Ehli'l-İrâk ve Hadîsuhum*, thk. Ebu Gudde, Beyrut, 1970.  
– *Te'nîbu'l-Hatîb*, Beyrut, 1990.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara, 1968.
- Kutlu, Sönmez, Mürchie, *Horasan ve Mâverâinnehir'de Yayılışı* ( AÜSBE, doktora tezi), Ankara, 1994.

- Lâlekâî, Hibetullah b. Hasen et-Taberî (418/1027), *Şerhu Usûli l'tikadi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, thk. Ahmed Sa'd Hamdân, Daru't-Taybe, Riyad, ?.
- Leknevî, Muhammed Abdulhayy (1304/1886), *er-Raf'u ve't-Tekmil fi'l-Cerhi ve't-Ta'dil*, thk. Ebu Gudde, Beyrut, 1987.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (355/966 dan sonra), *el-Bed'u ve't-Tarih*, Paris, ?.
- Makrîzî, Takiyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Hitat (= Kitabu'l-Mevâiz ve'l-l'tibâr)*, Kahire, ?.
- Malatî, Ebu'l-Hüseyin (377/987), *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, thk. Kevserî, ?, 1968.
- Maturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (333/944), *Kitabu't-Tevhîd*, thk. Muhammed Huleyf, İstanbul, 1979.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed (568/1172), *Menakibu Ebi Hanîfe*, Beyrut, 1981.
- el-Melik el-Muazzam İsâ b. el-Melik el-Âdil Ebûbekr (624/1232), *es-Sehmu'l Musîb fi Kebîdi'l Hatîb*, Beyrut, ?.
- Mizzî, Cemâluddîn Yusuf b. Abdirrahman (742/1341), *Tehzîbu'l Kemâl*, thk. Beşşâr Ma'rûf Avvâd, Beyrut, 1400 Hicrî.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf (1031/1622) *et-Tevkîf alâ Muhimmâtî-t-Ta'rîf*, thk. Muhammed ed-Dâye, Dimaşk, 1990.
- Müslim, Müslim b. Haccac el-Kuşeyri (261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Kahire, 1955.
- Nesefî, Ebu'l Berakât Abdullah b. Ahmed (710/1310), *el-l'timâd fi'l-l'tikâd*, Fâtih ktp. no: 3085.
- Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn (508/1015), *Tabsîratu'l-Edille*, thk. Claude Salame, Dimaşk, 1993.
- Neşşâr, Ali Sami, *Neş'etu'l-Fikri'l-İslâmî*, Kahire, ?.
- Nevbahtî, Ebu Muhammed Hasan b. Musâ (202/817), *Firaku's-Şia*, thk. Ritter, İstanbul, 1931.
- Öz, Mustafa, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri (tercüme)*, İstanbul, 1981.
- Pezdevî, Ebu'l Yüsr Muhammed b. Muhammed (493/1099), *Usulu'd-Dîn*, thk. Hans Peter Linss, Kahire, 1960.
- Râzî, Muhammed b. Ömer (606/1210), *l'tikâdâtü Firaki'l Müslimîn ve'l Müşrikîn*, tsh. Ali Sâmi en-Neşşâr, Beyrut, 1982.
- Sâbûnî, Nureddîn Ahmed b. Muhammed (580/1184), *el-Bidâye fi Usuli'd-Dîn*,

- thk. ve trc. Topaloğlu, Bekir, Dımaşk, 1979.
- Sâlihî, Muhammed b. Yusuf (942/1535), *Ukûdu'l-Cümân fi Menâkibi Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, Haydarâbâd, ?.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali (436/1044), *Ahbâru Ebi Hanîfe*, Haydarâbad, 1974.
- Sem'ânî, Ebu Sa'd Abdülkerîm (562/1167), *el-Ensâb*, Beyrut, 1988.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân (911/1505), *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Abdulvehhâb Abullatif, Kahire, 1966.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhab b. Ali (771/1369), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud et-Tanâhî ve arkadaşı, Kahire, 1967.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdulaziz el-Vekîl, Kahire, 1968.
- Taftâzânî (793/1390), *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut, 1989.
- *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul, 1310.
- Tehânevî, Zafer Ahmed (1394/1974), *Kavâid fi Ulumi'l-Hadîs*, thk. Ebu Gudde, Riyad, 1984.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, İstanbul, 1981.
- Üstüvâî, Ebu'l Alâ Sâid b. Muhammed (432/1041), *el-İtikâd*, Leiden, No: 1977.
- Yavuz, Yusuf Şevkî, *Ebu Hanîfe*, DİA, X.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ (1205/1790), *Tâcü'l-Arûs*, Kahire, 1306.
- Zehebî, Muhammed b. Osman (748/1347), *Menâkibu'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sahibeyh*, thk. Kevserî - Ebu'l Vefâ el-Afğânî, Beyrut, 1908.
- *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Beccâvî, Beyrut, ?.
- *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnavût ve arkadaşı, Beyrut, 1982.
- Zemahşerî, Carullah Muhammed b. Ömer (583/1178), *el-Fâik fi Ğaribi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim ve arkadaşı, Beyrut, ?.
- Zühdî Cârullah, *el-Mu'tezile*, Beyrut, 1990.